

EUSKARAZKO TRATAMENDUEN IKUSPEGIA:

I. HISTORIA APUR BAT

JAVIER ALBERDI LARIZGOITIA

A.—LANAREN HELBURUAK *

1) Teoria mailan, euskararen «tratamenduak» direlakoei buruz gogoeta batzuk egin nahi izan ditut, erregistroen giltzarria den euskal alokutibotasunaren bereizgarriak, ezaugarriak, funtsa agertu asmoz.

Bide batez, hiketa, zuketa, beroriketa, xuketa erregistroen zehaztapena, bilakabidea eta erabilerak jasotzen dituen azterketa baterunzko bidea urratu nahi izan dut.

2) Tratamenduen arloan, gramatikaren beste edozein partetan baino nabarmenago gertatzen zaigu «pragmatika» baten premia: erabilera azaldu beharra begi bistakoa da.

Gure lan honen asmo nagusietako bat hutsune hori betetzeko pausu bat ematea litzateke: hiketa eta beroriketa erregistro markadunen erabilera zehaztea dugu helbururik behinena.

Baina oraingoz, erabilera guztien berri ematerik ez dugunez gero, gorago aipaturiko erregistroen erabilera *markagabea* bakarrik izango genuke aztergai, alegia, erabilera markadunean garrantzizkoak izan daitezkeen zenbait aldagai (hala nola hizketa-

* Orain argitara ematen den lantxo hau, berez, Euskal Herriko Unibertsitatean irakurritako tesina baten lehen zatia baino ez da. Interesgarri, jakingarri gerta daitekeelakoan hautatu dut atal hau. Etorkizunean, agian luzaro gabe, eskainiko zaizkie irakurleei hemen aipatu besterik egiten ez diren atalak.

-ingurua, hiztunaren aldartea, hizketa-lagunaren izaera, e.a.) berariaz alde batera utziko ditugu, ikerkizun dugun arloa hobeto zedarritzearren.

Azkenik, esan behar dugu ikerketarako hautaturiko ingurune geografiko-linguistikoa *Markina aldea* dela**.

3) Aztertu nahi dugu, beraz, hizketa-aldi bakoitzean solaskidearen zein ezaugarrik eragin diezaiokeen Markinako hiztunari hiketa, zuketa edo beroriketa hautatzera. Hau da, hiru erregistro hauen azpian dautzan aldagaiak agerian jarri nahi ditugu.

4) Beste helburu nagusi bat, hiketa eta beroriketa erregistro markadunen gaurko egoera eta etorkizuna azaltzea litzateke.

B.—LANAREN TAIUKERA

Lana hiru zatitan dago banatuta: lehenengo atalean, gramatikariak eta euskalariak historian zehar tratamenduei buruz agertu izan dituzten azalpenen berri ematen da; gai hau oso eztabaidatsu suertatu da eta nori berea eman ahal izateko interesgarri eritzi genion historia moduko bat egiteari. Bigarren atalean, euskaraz hizketa-lagunari zuzentzeko dauden erregistro desberdinen azterketa linguistikoa eskeintzen da: tratamenduen bilakabidea, euskal alokutibotasuna, sistema desberdinak... Hirugarren atalean, eta aurreko parte teorikoa osatzeko, pragmatikari iristen zaio txanda: Markina aldean egindako itaunketaren azterketa dugu azkenengo atala**.

** Gogora aitzin-oharra.

EUSKARAZKO TRATAMENDUEN IKUSPEGIA: I. HISTORIA APUR BAT

Eskuartearen darabilgun gaia, tratamenduarena, historian zehar oso eztabaidatsua gertatu da gramatikari eta euskalarien artean. Batzuei hizpidea edo, eman die hizkuntzaren bilakaera bideetan limurtzeko, besteei euskararen apologia egiteko parada ederra eskeini die; eta azkenik, ez dira gutxi izan gaiarekiko aurreritziak eraginda, hizkuntza beren gogara aldarazi nahi izan dutenak.

Etimologikeria, apologiaren zaletasuna eta zenbait aurreritzi-erekiko atxikidura maiz suertatu izan dira nagusi objetibotasunaren gainera, gaiak behar zuen azterketa askotan uste ustelekin zipriztinduz, lausotuz.

OIHENART-ek XVII. mendean —mugaz bestaldeko euskaraz ari dela¹— garbi asko agertzen ditu tratamenduekin loturik dauden erregistro desberdinak:

Del verbo 'naiz', es decir, soy (que es del género neutro) viene 'nuc', de la misma significación en verdad, pero del género masculino, de tal modo, que sólo cuando se habla al varón ha de usarse esta voz; y de la voz 'nun', que es del género femenino, usamos en el mismo sentido, cuantas veces se habla a mujer; en fin, 'nuzu', que igualmente significa 'soy', y está compuesto del simple 'naiz' y el pronombre 'zu', vos, es del género común; y de él se puede usar indistintamente, para hablar a hombre o a mujer².

Ederto azaltzen digu, beraz, adizkera alokutiboen erabilera; nolana ere, OIHENART-ek errealtate hau sistematizatzeko erabili duen ikuspuntua ez da izan erregistroarena, jeneroarena baizik: «azpikonjugazioa» bitan banatzen da: a) jeneroa adierazten duena; b) jenerorik adierazten ez duena:

Ejemplo de la subconjugación no genérica de los verbos transitivos³: Del verbo 'Aiz', eres (que es la segunda persona singular del verbo 'naiz', soy) se deriva el 'izait', eres para mí, v.g.

1. A. Oyenart, *Noticia de las dos Vasconias*, RIEV XVII, 1926, 352-353.or.

Hemendik aurrera aipamen xehetasunetarako ikus bedi bibliografia azkenengo orrialdeetan.

2. *Op. cit.*, 352-353.or.

3. Oihenart-en terminologian 'transitivo' = NORIduna.

'pochelu izait', eres estorbo para mí; (...) En la tercera persona, 'zait', es para mí; 'zaic', es para ti⁴; 'zaio', es para él. Ejemplo de la genérica: En el género masculino 'nizaic', soy para ti; 'nizaic', soy para él; 'nizaic', soy para ellos. La segunda persona plural 'nizaizue' no tiene género; porque sólo la podemos emplear hablando a muchas personas, mas advertimos arriba que los géneros de estos verbos se refieren a personas singulares y no a muchas. La misma persona 'naiz' en femenino se conjuga así; 'Nizain' soy para ti; 'nizaon' soy para ella; 'nizaian', soy para ellos...⁵.

Hau ikusita, badirudi «jeneroa adierazten dutenen sailean» hitanozko (eta zukako?) adizkerak sartzen direla eta bigarrenean gainerako guztiak. Baina, zer dela eta 'zaic' eta 'nizaic, nizain' bezalako adizkerak sail desberdinetan sartu? Nire ustez, zalantza eta kontraesan hauek banaketarako erabilitako erizpidetik datoz: jeneroak ezin bana ditzake sail bitan 'zaic' eta 'nizaic' bezalako formak. OIHENART-ek gehiegi zorrotzu ditu begiak bereizgarri den puntu honetara, jenerora alegia, eta hortik errakuntza:

Hay además en las personas esta singularidad, que admiten la distinción de género; porque son o masculinas o femeninas o comunes o neutras. Los tres primeros géneros corresponden al número singular únicamente⁶.

Beraz, singularreko bigarren pertsona aktantea gertatzen den kasu batzuetan ('zaic, nizaic' ...) ez du asmatu errealitatea sailkatzen.

Edozein modutan ere, OIHENART izan da lehena 'ZU'-ren zentzuaren berritasuna antzematen eta azpimarratzen:

El plural era antes: 'ZU' y 'zuc', vosotros; 'zure', de vosotros; 'zuri', para vosotros; 'zuzaz (zutaz)', por vosotros; pero ahora se usan en singular estos casos. El plural se declina así por el artículo: 'zuec', vosotros...⁷.

'ZU' izenordainaren erabilera berri honek, logika hutsez, honako konklusio honetara darama OIHENART: zukako aditz-joko

4. Ez dago bat ere garbi zergatik 'zaic' den 'no genérica'.

5. *Op. cit.*, 353.or.

6. *Op. cit.*, 352.or.

7. *Op. cit.*, 340.or.

alokutiboak ere berria izan behar du. Berrikuntza hau inguruko hizkuntzetan gertatutakoaren kalkoa izan daiteke; honela diosku:

Si bien a mí me parece que estas voces y otras semejantes, compuestas del número singular del verbo y del nominativo plural del pronombre de la segunda persona, son nuevas y formadas por los nuestros a imitación de los italianos, franceses o españoles, que se sirven del plural 'vos' en singular. Porque hablamos en esta lengua, empleando tales personas del género común, cuando dirigimos la palabra a alguna persona no baja, o de inferior condición a la nuestra, sino igual o superior a nosotros: Verbi gracia, en la primera persona singular transitiva de este verbo 'naiz', soy, se expresan el masculino, 'nizaic' y el femenino 'nizain' por el pronombre latino 'tu'; más el común 'nizaizu' por el pronombre plural 'vos', tomado en singular, de tal forma, que 'nizaic' y 'nizain' equivalen al español 'yo te soy'. Pero 'nizaizu' se traducirá al español 'yo os soy' o 'yo soy a Vuestra Merced'⁸.

Bere jaiotzeko euskalkiaren ezaguerari esker euskarazko hitzen bukaerako -a, artikulua zelako eritzia mantendu zuenak zorrotasun berberarekin agertu zituen 'ZU'-ren erabileraren berrietasuna eta orobat, tratamendu desberdinen erabilera.

XVIII. mendean, PIERRE D'URTE-k bere gramatikan aditza azaltzerakoan elkarren segidan ematen ditu adizkerak:

Le mot sans marque veut dire *la manière hoñette sans tutoyer*. Le mot marqué a l' 'm' indique le *tutoyement* de l'home. Le mot marqué a l' 'f' denote qu'on parle a la feme en la *tutoyant* et le mot marqué a 'c' montre qu'on parle a tous les deux en les *tutoyant*⁹.

Beraz, forma alokutiboak (zein hikakoak, zein zukakoak) zaku berean sartzen ditu, 'tutoiement' delakoa izanik partiketarako erizpidea.

Piska bat goraxeago, ordea, izenordainak sailkatzerakoan zera dio:

Tu, toy, sans tutoyer.
Nom. çu...

Tu, toy, en tutoyant
Hi...

8. *op. cit.*, 352.or.

9. Pierre d'Urte, *Grammaire Cantabrique basque*, 77.or. Geuk azpimarratua.

Zukako adizkera alokutiboak baina, 'ZU' izenordainarekin loturik daude forma eta erabileraren aldetik; beraz, erabilitako terminologia eta emandako azalpenak ez zaizkigu benetako erabileraren argigarri gertatzen. Berriro topo egiten dugu, bada, erdizkako azalpen batekin.

ETXEBERRI Sarakoak latinezko bokatiboarekin lotzen du euskarazko hikako aditz-joko alokutiboa. Eta dudarik gabe, erlacionatze honen azpian badago hitanozko sistemaren jatorriaren susmoa:

SUM BOKATIBOAREKIN, ETA JENEROAREKIN
KONJUGATUA

Indicativo modo, tempore praesenti

Sing. Ni nauk, edo ni naun.

'Ego sum ô vir, vel ô femina'

Hura duk, edo hura dun.

'Ille est ô vir, vel ô femina'

Plur. Gu gaituk, edo du gaitun.

'Nos sumus ô vir, vel ô femina'

Hek dituk, edo hek ditun.

'Illi sunt ô vir, vel ô femina'¹⁰.

Jeneroa, 'tutoiement' delakoa, hizketa-lagunarekiko harremana, dira orain arteko azalpenetan azpimarraturiko alderdi nabarmenak. Nolakoa erizpidea, halakoa ikuspegia; ikuspegi desberdinotatik emandako deskribapenak ez dira osoak inondik ere; bestalde, gehiegizko argitasunik ez emateaz gainera, batzuetan nahastea sortzeko arriskua dute.

Urte batzuk geroago, LARRAMENDIrekin batera iritsiko zen Hego Euskal Herrira euskaraganako kezka eta grina. Grina honen lehenengo agerpena, ordea, euskararen defentsa eta apologiari itsatsita dakusagu. Euskara auzipean dago; kanpotarren irainari erantzunez azaltzen zaigu andoaindarraren lan gaitza. Euskaldunen hizkuntzaren defentsa gartsu, sutsu honetan, erakutsi behar zaizkie Espainako kulturako «jauntxo» ikasiei euskararen doaiak. Auzi honetan, benetan axola duena irabazle irtetea da, eta hone-

10. J. D'Etxeberri, *Eskual Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikhasteko in Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak*, (X. Kintanak prestatua), 225-226.or.

tarako —MITXELENak dioen bezala— LARRAMENDI eskuetan dituen bitarteko guztiez baliatuko da:

Las mismas cualidades que hacían de él un escritor de primer orden le perjudicaron en cierto modo como investigador y erudito. No tenía, a diferencia de Hervás, ningún entusiasmo desmedido por el trabajoso caminar de las ciencias reales, hecho de continuas rectificaciones y de retrocesos aparentes al contacto con la experiencia. Llevaba consigo el espíritu pleitista de su pueblo, acostumbrado a litigar interminablemente por derechos, privilegios y prioridades y a esto se añadió la dialéctica de la escuela que aprendió en las aulas. (...). En muchas de sus argumentaciones se diría que va implícito el supuesto de que los textos o los datos de cualquier orden, en cuestiones que no sean estrictamente de fe, no prueban ni refutan nada por sí mismos, sino que todo depende del partido que de ellos sepa sacar la penetración del que los alega ¹¹.

Ez da, bada, harritzekoa tratamendu kontu honetatik ere, LARRAMENDI-k probetxurik handiena atera nahi izatea bere hizkuntzaren «onerako», edo hobeto esanda, euskararen goraipamenerako; gai hau, trebetasunez erabiltzen jakinez gero, oso egokia baitzen apologia egiteko.

Gauzak honela, gure gramatikariaren egitekoa da kanpotarrei frogatzea euskararen aberastasuna tratamenduei dagokienez; aberastasun edo ugaritasun honek agerian jarriko luke hizkuntzaren egokitasuna, eta aldi berean, hurbilduko luke «arrazoiaren hizkuntza» mitikorantz.

Helburu hau duelarik, bakarrik onartuko ditu —denok dakigun arrazoiagatik— aditza dela medio sortzen diren tratamendu desberdinak; bestelako bideak tratamendu mailak bereizteko (izenak, tituloak, e.a) berariaz zokoratuak izango dira, hizkuntzari berari ez, baizik eta modari dagozkiolako aitzakiarekin. Azterketa honela bideratuz, iristen da bere abiapuntuko ondorioetara:

La distinción, y puntualidad en las fórmulas de una Lengua, sin duda es perfección, y la tuviera aquel lenguaje de la razón. Consiste esta perfección en las fórmulas, que tiene una Lengua, de hablar, y saludar a varios sugetos: de suerte que como ay diversas personas, à quien yo puedo hablar, y que piden de mi trabajo diverso, ya de respeto, ya de llaneza, ya de amistad;

11. Luis Michelena, *Historia de la Literatura Vasca*, 95-96.or.

assi tambien se conozca en las formulas de una Lengua esta misma distincion, y puntualidad. No háblo aqui de los tratamientos de Señoria, Excelencia, Magestad, y otros, que son formulas, no tanto de las Lenguas, quanto de la moda, del estilo, de la lisonja, &c. y en ellas pueden ser iguales todas las Lenguas. Háblo solamente de las formulas, que lleva de suyo una Lengua, atendiendo à su institución y caracter. Y digo, que en este sentido el Bascuenze es Lengua mas perfecta.

Pruebola. Puedo hablar à una persona de caracter, y à un amigo, que me favorece con su amistad: puedo hablar à otro amigo sí, pero que por igual no me haze favor en serlo: y puedo hablar à un inferior. La distinción, y puntualidad pide esta misma diferencia en los modos de hablar; y el Bascuenze la tiene perfectamente. Por que à los dos sugetos primeros les da el tratamiento de 'berorí, berorréc', que corresponde al 'vuessa merced' del Romance, y es que la amistad en aquel caso se ha de hermanar con el respeto: al tercer sugeto le da el tratamiento de 'zu, zuc', ò 'zeu, zeuc' con la pronunciacion de la 'z' mas dulce, y mitigada, que en Romance, y es un tratamiento medio entre el 'usted', y 'tu': al quarto le da el tratamiento de 'hi hic- eu euc', que es mas llano, y desdeñoso.

Esta puntualidad, y distincion no se halla en las otras Lenguas. El Latin tutéa à todo el mundo, ni haze diferencia de personas. Sea la que fuere, no tiene mas formula, que 'heus tu', oyes tu, y aun hablando con Dios dice, 'tu Domine' tu Señor. Quite se allá, que tan mal se zurze el 'tu' con el 'Señor', como el 'Don' con el 'turuleque'. Dirán, que ay 'majestas', 'celsitudo', 'sanctitas', 'dominatio vestra'. E esso aora no viene al caso, como ya hemos advertido. Ademas pregunto, esos tratamientos son de 2. persona, ò de 3.? Si son de la segunda, que inconsecuencia es faltar en el verbo, 'Sanctitas vestra affert', vuestra Santidad lo trae, y no, 'Sanctitas vestra affers', vuestra Santidad lo traes? Si son de la tercera, no hablamos de esso, y ademas: luego el Latin en la 2. persona no haze distincion de personas. Mas el Bascuenze en el pronombre, y en el verbo tiene esta puntual diferencia; porque además del 'berorréc ecárten-deu', que corresponde al 'usted lo trae', y pertenece à la tercera persona por la razon, que diré en otra parte, tiene otros tres modos, 'hic ecárten-déc, hic ecárten-dén, zuc ecárten dézu', los dos primeros del trato infimo, uno para hombres, otro para hembras, y el tercero mas cortes para ambos sexos, à los quales no corresponde en Latin mas que el 'tu affers'. Y lo mismo le sucede al Bascuenze en los otros dialectos, 'hic ecárten-dóc, ecárten-dón, ecárten-dózu, hic ecárten-dúc, ecárten-dún, ecárten-dúzu'.

Del Romance digo lo mismo, que tutéa à otro con azer distincion de personas. Hable un Español à otro con apóstrophe, y no saldrá del 'oyes, tu eres bobo, tu pareces lerdo, tu, Señor, me hiciste cargo', y ábate el Don con el turuleque. Pues diga, hablador, me dirá alguno, no tenemos el 'usted', que es mas cortés, que el 'tu', y es para hablar en apóstrophe? Si, Señor,

le respondo; yo; pero sin distinción en el verbo, en que debiera hallarse principalmente. Los pronombres se dexan mil vezes en la oracion sin vicio alguno: pues déxelos por su vida, y hable à un esclavo, à una esclava, y à un amigo, y verá; que no hay mas formula, que esta 'traxis telo?' porque el 'traxolo' es de tercera persona: pero el Bascuenze lindamente, 'ecarri-déc? ecarri-dén? ecarri-dézu? De aquí el argumento que hacíamos contra el Latin; por que ò el 'usted' es de la segunda persona, ò de la tercera, &c. Esto mismo sucede al Francés, que fuera del 'tu', todo es 'vous vous' en tono de quien fufa. Lo mismo al Italiano con su 'tu' y 'voi'. 'Nunc sic' aora lindamente. Luego el Bascuenze es Lengua de mas distinción, y puntualidad en las formas de hablar, que todas essas Lenguas, y otras muchissimas. Esta consecuencia ya es innegable¹².

Hau gutxi balitz bezala, LARRAMENDI-k heltzen dio euskarak duen beste bereizgarri bati: aditzaren bigarren pertsonan egi-ten den jenero bereizkuntzari. Andrezkoentzako forma (-n bukaeraduna) hizkuntzak kortesia adierazteko dituen baliabideetako bat izango litzateke. Beraz, izatez emakumezkoari agertzen zaion kortesiaren seinale litzateke: nolabait, gogorra, latza den '-k' -dun adizkeraren ondoan, '-n' leun eta goxoa duten adizkerak egoteak adieraziko liguke emakumezkoenganako begiramena agertu nahia¹³.

BERORI, denok dakigunez, ez da zabaltzen errespetuzko tratamendu gisa mugaz bestaldeko euskarara. LARRAMENDI-k ematen digu erregistro honen berri: 1728. urterako, Gipuzkoako euskararen formatzat dakar¹⁴.

Haren ustez, 'berori'-ri erromantzean 'vuessa merced' delakoa dagokio; eta euskarazko 'zu', erromantzezko 'usted' eta 'tu'-ren bitarteko izenordaintzat dauka, erabateko kidetasunik ez dagoela; 'hi-kako tratamendua, azkenik, bajuena litzateke.

Urte bat geroago (1729), euskara eta erromantzearen arteko konparaketa egiterakoan kidetasun berdintsuak agertuko ditu:

Aunque estos dos pronombres de segunda persona 'hi, hic, eu, euc' son sinonimos, y equivalentes; pero el 'zu, zuc, ò zeu, zeuc'

12. Manuel Larramendi, *De la antigüedad y universalidad del bascuenze en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, demonstracion previa al Arte, que se dará a luz desta lengua.* 127-130.or.

13. Ikus *De la antigüedad...*, 131-135.or. Liburu honetan esandakoa, hitzez hitz aldatuko du bere hiztegi famatuaren hitzaurrera (iij eta hurrengoak).

14. Harrigarriena «bere adiskidetasuna agertzen dizun lagunari» 'Berori' esateko ohitura da.

no son sinonimos con los dos primeros, antes *ay entre ellos una bellissima diferencia, que no se halla en otras Lenguas*. Por que los dos pronombres 'hi, hic, eu, euc', son de un tratamiento mas llano, y menos cortés: pero el 'zu, zuc', ò el 'zeu, zeuc' es de un tratamiento medio entre el 'usted' y 'tu' del Romance, ni tan cortés como el primero ni tan llano como el segundo, aunque se acerca mas à la cortesia del primero: y tanto, que en Labort usan del pronombre 'zu', para el tratamiento, que corresponde al 'usted'. Esta bella diferencia de las segundas personas se estiende tambien a las conjugaciones,...¹⁵.

Kidetasunok ezartzerakoan, bistan dago elementuak berak barka aztertu beharrean, elementuok agertzen direneko *sistema desberdinak* izan dituela gogoan: gipuzkeraren 'zu', lapurterarena bera izan arren ez dira inolaz ere baliokideak, lehenengoak besteak ezagutzen ez duen 'berori' bat bait dauka aldamenean. 'Zu' berberori arrazoi berberagatik, ezin izan liteke erromantzearen 'usted'-en pare-parekoa. Kontu honetan, bada, uste baino argiago eta zorrotzago agertzen zaigu LARRAMENDI; beste asko ez bezala, ez da kontent gelditzen itzulpen hutsarekin.

LARRAMENDI konturatu zen tratamenduak «sartzen» direla aditzjokoan; eta baten batek esan duenaren kontra, hikako aditzjoko alokutiboa ere erreparatu zuen¹⁶:

No obstante quiero advertir, que tal qual terminacion, assi activa, como neutra, en algunas personas, tiene inflexiones bien irregulares, y no menos significativas. Verbi gratia, 'esáten-cioat', 'irabaci-etzioat', 'esan-cioate', &c. En estas oraciones la persona es conocida, que es 'ni', 'neu', yo; pero no tan facilmente la inflexion. 'Esáten-cioat' yo se lo digo à aquel, suena à inflexion transitiva de la 3. persona, y la inflexion regular es, 'esáten-diot'. *Suena tambien à transicion de la 2. persona 'hi' 'hic', 'eu, euc'; y su inflexion regular no es 'cioat'*. Digo, que es inflexion transitiva irregular à la 3. persona, pero que *determinadamente se ha de usar en circunstancias, en que se habla 'contigo', con el 'hi, hic', 'eu, euc'*. Lo mismo sucede en algunos irregulares neutros, 'hor néagok', 'ceágoc', 'guéaudec', 'céaudec': 'baneabilc', 'ba-ceabilc', &c. que llevan la circunstancia de hablar en apostrophe 'contigo'¹⁷.

15. M. Larramendi, *El imposible Vencido*, 23-24.or. Geuk azpimarratua.

16. 'HI' izenordainari dagokion tratamendua eta aditz-jokoa 'familiar' kalifikatzaileaz bataiatzen du Larramendi-k. Harrezkero, askok eta askok onartuko zuten bereizkuntza hau euskal aditza sailkatzerakoan.

17. *El imposible vencido*, 233-234.or. Geuk azpimarratua.

Berdin diosku bere hiztegiaren hitzaurrean, nafarrera eta lapurterari buruz ari denean:

Usan con grande aire, y frecuencia de aquella *conjugacion particular*, que apunta en el Arte, y tiene sus particulares terminaciones, *que indican estar hablando con alguno, a quien se trata en el modo infimo, y familiar, 'artu ceoat'...*¹⁸.

Hikako aditz-joko hau (alokutiboa) derrigorrezkoa da —zenbait pertsonatan— 'hi' izenordaina erabiltzen denean.

Hitz egiteko modu honetan, gramatikalki sarrarazten da entzulea —aktantea izan gabe— aditzetan. Hau eta tratamendu maila desberdinei buruz emandako informazioa zor diogu LARRAMENDI-ri. Beraz, lastoa eta alea bereizten jakinez gero, badaukagu zer jaso jesuita auzizalearen idazlanetatik¹⁹.

Apologiarako zaletasunaren gailurrera iristen da XVIII. mendearen bukaeran: euskara, paradisiko hizkuntza, munduko hizkuntzarik zaharrena, osoena, borobilena, perfektuena, filosofikoen da PABLO PEDRO ASTARLOA-ren begietan.

Ikuspegi honetatik, euskal hizkuntzak tratamendu kontuan dituen bereizkarriak ez dira kasualitate hutsaren fruituak, arrazoiz eta izatez behar direnak baizik:

Reparó igualmente el Bascuence en los dos preceptos nada confusos que nos impuso la naturaleza; esto es, el respeto a los superiores y la conmiseración con el sexô débil para tratarle con suavidad y miramiento; y viendo que el verbo era la única parte de la oración que nos dirigía con la mayor proximidad à los superiores é inferiores, quiso dividir sus verbos en corteses y familiares para cumplir con el primer precepto, y los familiares en femeninos y masculinos para no quebrantar el segundo²⁰.

Honetaz gain, ASTARLOA jabetu zen aditz alokutiboaren muinaz:

18. M. Larramendi, *Diccionario Trilingüe del castellano, vascuence, y latín*, 1. liburukia, xxvii.j.or. (Geuk azpimarratua).

19. Nolanahi ere, egia da «hikako konjugazio irregularra»-renak azken orduko oharra edo eranskina dirudiela. Guztiz zeharka bait dator azalpen hori.

20. P. P. Astarloa, *Apologia de la lengua vascongada*, 150.or.

¿Cómo podía imitar el Bascuence à la lengua Hebrea, si nuestro idioma tiene todas las personas en sus verbos femeninos? ¿Si tiene, no solamente *verbos femeninos de direccion*, sino de accion, pasion y recepcion? quiero decir, no solamente *verbos femeninos, para quando se dirige el habla à una muger que no tiene relacion con el verbo*, sino tambien para quando la muger hace, padece ò recibe en nuestros conceptos²¹.

Aditz-joko alokutiboari 'conjugación familiar' deitzen dio eta honela zehazten du:

Por conjugación familiar entendemos como queda dicho anteriormente, aquella inflexion por medio de la cual nos dirigimos à una ò más personas familiares sin que las tales personas tengan relacion alguna con la accion comunicada; pero la tal accion ò conversacion se tiene con ellas, y digimos que estas conjugaciones unas eran femeninas y otras masculinas²².

Aipatu berri dugun liburu horretan, izenordainak aztertzerakoan, singularreko 2. pertsonarako sail bi bereiztu beharra azpimarratzen du; bereizkuntza hau bidezkoa, naturalezak agindutakoa da:

Exije, pues, la misma naturaleza que la segunda clase de pronombres se subdivida en otras dos, de las cuales la una sirve para cuando nos dirigimos en nuestros conceptos à los que nos son superiores, y usamos de la otra con los familiares. Es tan natural esta subdivisión, que no han podido ménos de reconocer su necesidad todas las naciones cultas, sin embargo de haber tenido la desgracia de hallarse con unas lenguas tuteadoras. En efecto, ¿de dónde vinieron los Vds., los V.SS., los V.EE., etc., etc.? Es indispensable que recurramos à la natural vergüenza que causaria el toscó tuteo en el hombre filósofo²³.

Ez digu ematen, ordea, 'berori' tratamenduaren berri. Zergatik ote? Bildur naiz ez ote den LARRAMENDI-k aipaturiko arrazoi-bidea (aurreritzia) euskarari aplikatu izanagatik:

De esta suerte tratamos al superior cual corresponde, y idioma será perfecto en este ramo, sin que nos veamos obligados

21. *Op. cit.*, 156-157.or. (Geuk azpimarratua).

22. P. P. Astarloa, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ò gramática y análisis razonada de la euskara ò bascuence*. 451.or.

23. *Discursos...*, 279.or.

al vergonzoso uso de los solecismos que se cometen en los idiomas, en el trato cortés, valiéndose ò de terceras personas de singular, debiendo ser segundas, ò de segundas del plural habiendo de ser del singular²⁴.

ASTARLOA-ren arrazoizatzeko moduari igartzen zaio behin-goan bere oinarrizko aurreritzikeria: arrazoiaren hizkuntzarako postulatzten dituen ezaugarriak aldeztatik aurretik euskararengan ikusitakoak izaten dira; hau hola izanik, ondorengo egiaztatze prozesuak deus gutxi balio dezake. Tratamenduei dagokienez, durangarrak zerbait berri eransten badu ere, gehienbat apologiaren muturrera eramaten ditu LARRAMENDI-ren esanak²⁵.

Zerbait urte geroago —1820. urte inguruan—, LARRAMENDI-ren gramatikak utzitako hutsunea bete asmoz edo, AÑIBARRO-k idazten zuen bere *Gramática Bascongada*. Titulu hau jarri arren, gehienbat aditz-jokoari buruz dihardu, bereziki bizkaierarenari buruz. Hemen axola zaizkigun ohar interesgarri, jakingarriak egiten ditu:

El idioma político, religioso, y sagrado requiere otra delicadeza, otra cultura de estilo; y no se deben usar en Púlpito aquellos modos baxos, que se usan por familiaridad, o humildad de clase inferior. Y solo tal qual vez se podrán usar, como cuando se habla con el demonio, o se quiere expresar alguna frase de un maldiciente, o iracundo. Con todo se ponen al último estas conjugaciones familiares separadamente, por complemento del bascuence, que tiene la particularidad de hablar y distinguir de sexos en las conjugaciones a diferencia de otras lenguas²⁶.

Gipuzkeraren aditz-joko 'laua'ri buruz ari dela, hanka sartze nabarmen bat egiten du: agian LARAMENDI-k bere *Arte* delakoan eskeini zion arreta eskasarengatik edo, uste du AÑIBARRO-k aditz-joko alokutiboa ez dela sartzen Gipuzkoan:

Vease en Bizcaya, el cuidado que se deve observar en el uso de este trato menos cortés en pulpito y confesionario: y como alli se extiende este trato familiar no solo a 'tu' como en Guipúzcoa, más también a todas las personas, menos a 'vos'²⁷.

24. *Discursos...*, 280.or.

25. *Ikus op. cit.*, 282-295.or. eta 424-443.or.

26. P. Añibarro, *Gramática Bascongada*, 13.or.

27. *Op. cit.*, ikus 17.or.

Eta paradigmak ematerakoan, 'hi' aktanteari dagozkion adizkerak bakarrik²⁸ agertzen ditu. Geroago bizkaieraz jarduterakoan halako zalantza izpi bat somatzen da —nahastea ez esatearren—:

Este trato familiar distingue dos locuciones de sexos y habla el primero con varón y el segundo con muger; y quando no hai más que una terminación, habla con ambos. En el 'vosotros' no hai sino locución cortés: *pero en todos los demás admite la distinción de sexos en Bizcaya y Labort; en Guipúzcoa comunmente no lo usan sino en 'tu': también se usa en Guipúzcoa.*

Las primeras personas del singular y plural dirigen la palabra a si mismos, como hablando con alguno que está presente; y en las terceras personas dirigen su locución con relación a varón o a muger²⁹.

AÑIBARRO-k ez du jadanik apologia egiten, baina «arauzale» agertzen du bere burua («ez purpitoan, ezta aitorlekuan ere ez da erabili behar»), hikako konjugazioa kontuz, neurriz, mailak bereiztuz, erabiltzearen alde dago.

Garai beretsukoa dugu AITA ZABALA. Orain axola zaigun gaiari dagokionean, esan dezakegu emaitza handia dela berak utzitako lana. Handia, batez ere, bide berriak urratu nahi izan zituelako. Ikus dezagun, bada, zer dioen bere idazlan landuenean³⁰.

Euskarak hiru tratamendu ditu: 'zu' kortesiakoa, 'ic' laua ('familiar') eta 'berori' sortu berria: lehenengo biak, ZABALA-ren ustez, zaharrak eta jatorrizkoak dira, bestea, ordea, berria eta kanpotik ekarria. Garbiago esanda, 'berori' gaztelaniaren 'usted' edo 'Vuesa Merced' direlakoen kalko hutsa besterik ez da.

Berezkoak dituen tratamendu zahar eta jatorrizkoengatik euskarak alde handia eramaten die munduko gainerako hizkuntza ezagun guztiei; tratamenduok perfekzioaren ezaugarri nabarmenentakoak dira:

Solo nuestro idioma posee conjugaciones corteses y familiares, con las que hace la distinción de cortesía y respeto, que con tanto empeño se han procurado las lenguas modernas: y lo

28. Salbuespen bakar batekin: IZAN laguntzailea (NOR).

29. *Op. cit.*, 78.or. (Geuk azpimarratua).

30. P. Zavala, *El Verbo Regular Vascongado del dialecto vizcaino*, ikus II, VII, VIII eta X. atalak.

hace sin oponerse à lo que prescribe la naturaleza de los idiomas de tratar de 1.ª persona à la que habla, de 2.ª à quien se habla, y de 3.ª de aquel de quien se habla, y sin trocarlos los números à que pertenecen, como lo practicaron puntualisimamente las antiguas³¹.

Zukako tratamendua da, errespetuzko pertsonari eman behar zaion bakarra; horrela erabiltzen dute iparraldeko euskaldunek eta horrelaxe ohitzen zen Hego Euskadikoan artean:

Puede verse en el «Euscararen berri onac» (pag. 42) del P. Cardaberaz, que escribía hacia el año 1761, cómo trataba la casera de Elorrio à su Cura, que le pretendía la hija para esposa de su sobrino³².

Baina, 'berori' sartzeaz batera eta 'ic' desestimatzaz batera, 'ZU' behiala handiaren balioak behera egin du. Hala eta guztiz ere, elizako jendearekin eta pertsona nabarmenekin izan ezik, 'ZU' da guztiekin erabiltzen dena:

Es pues el tratamiento de 'ZU' el más usual en el mutuo comercio, y casi el único del púlpito y escritos públicos (§ 6), y por lo mismo el más necesario³³.

ZABALA-ren ustetan, lehen-euskararentzat tratamendu bakarreko sistema bat jartzea okerreko bidetik jotzea litzateke. OIHE-NART-en baieztapen zuhurraren aurka, 'zu'-ren zaharkotasuna defenditzen du. Okerraren arrazoia —beti ZABALA-ren ikuspuntutik—, konjugazio laua, singularreko 2. pertsonaren flexioetara ezezik, 1. eta 3. pertsonen dagozkien flexioetara ere zabaltzen dela ez ikustetik letorke. Hona hemen arrazoibidea:

Siendo pues cierto, como lo es, que el tratamiento de 'Ic' tiene los artículos dichos de 3.as y 1.as personas, lo es igualmente que los de sus 2.as son proyectos de este trato, y que junto con aquellas compone su conjugación, sin tener que ver con los del

31. *Op. cit.*, II. atala, § 1, 6.or.; ikus X. atala, § 2, 163.or. Hau irakurritakoan, Astarloa eta Larramendi datozkigu gogora.

32. *Op. cit.*, 164.or. Hau, nolahi ere, erdikako egia baizik ez da: «Eta, Jauna, zure mesedeak etorkizuna bazau?...». Ikus A. Cardaberaz, *Euskeraren berri onak*, 104-105.or.

33. *Op. cit.*, 164.or.

'ZU'. No perteneciendo a la conjugación de 'ZU' los artículos de 2.ª persona del 'Ic', no pueden ser recientes los de 2.ªs personas de singular de dicho 'ZU', sino que deben ser tan antiguos como los otros suyos de las cinco personas, que según el modo de pensar del mismo Oihenart lo son tanto como el vascuence, so pena de que lo contrario haya de decirse que la conjugación vascongada, completa y entera en su trato llano, estuvo en una multitud de siglos manca é imperfecta de segundas personas de singular en su tratamiento cortés³⁴.

Ez dago bat ere dudarik bide zuzenetik ibilia, OIHENART dena. ZABALA-k oso gogoko zituen tratamendu biok ('hi', 'Zu'); hizkuntzaren perfekzio ezaugarritzat zituen neurrian ezin onar zezakeen sistema bikoitz horren berritasuna. Gai honetan igartzen zaio ASTARLOA-ren idazlanekiko menpekotasuna ('naturaleza', 'perfekzioa', 'zaharkotasuna', e.a.). Hikako aditz-joko alokutiboa gustoko izateak gehiegikeriak idaztera bultzatuko zuen bezala³⁵, agian, 'ZU' tratamendua gogoko izateak eramango zuen 'ZU' horren jatorritasuna azpimarratzera.

Eguneroko harremanetan erabiltzen da tratamendu laua, honako kasuotan:

1. Maila berekoekin edo/eta behegoko mailakoekin xalotasunez eta lautasunez tratatuz gero.

Tratamendu hau azaltzen da, orobat, haserrealdietan eta sesioetan entzulearen behegoko maila adierazteko.

2. 'ZU'-ka ari izan arren, konfiantzazko lagun artean izanez gero, hikako tratamendura jotzen da «barregarri ikutua», grazia eta gatza emateko jardunari.

3. Bakarrizketetan. Nork bere buruarekin, alegia.

ZABALAK oharrarazten digu, ordea, bizkaieraz andrazkoek gizonen batekin ari balira bezala egiten dietela beren buruei:

Pero tengo notado en nuestro dialecto que las mujeres se valen en ellos de la conjugación masculina. Así es que una muger

34. *Op. cit.*, 165.or. Ikus X. atala, § 4.

35. Ikus L. Villasante, *Historia de la Literatura Vasca*², 242.or.: «Así, por ejemplo, encariñándose por la gracia y artificio de la conjugación familiar ha hecho extensiva ésta a tiempos y modos en que no parece que se haya usado nunca».

llamada Maria, reprehendiéndose à sí misma por alguna accion mala, se diria: «Mari ¿Cer eguin *doc*? ¿Cer esango *yoc* besteac? ¿Celan aguertuco *atzáco* aurrean? ¿Celan beguiratuco *deva*?»³⁶.

4. «Cuando se apostrofa a los ausentes»³⁷.

5. Animaliekin (katu, txakur, zaldia, e.a.) eta gauzeekin (mundua, eguzkia, ilargia, arbolak, tresnak, zarata, gaisotasunak, heriotza, e.a.) hitz egiterakoan.

Esandakoak eguneroko bizitzarako balio du; baina ZABALA-k honetatik bereizten du goragoko maila, jaso, ikasia, landua, serioa: maila jaso honetan purpitoko hizkera eta idatzizko hizkera jartzen ditu. Azken hauetan seriotasuna derrigorrezkoa da; hala ere, erabili ahal da hikako tratamendua kasuotan:

1. Deabruarekin, kondenatuekin eta mespretxuz tratatu behar direnekin hitz egiterakoan³⁸.

2. Norbaitek esandakoa hitzez hitz aldatu nahi denean. Esandako hori hika badago.

3. Jesukristoren pasioan, soldaduen mespretxuzko esaldiak hika jartzea ere egoki gertatuko litzateke.

4. Heriotzako orduan, pekatariari kontuak ateratzen Jaungoikoa ipini beharko bagenu edo/eta infernuko kondenatuen aurrean edo engainatutako norbaiten aurrean Deabruaren isekak jarri beharko bagenitu, egoki letorke hikako tratamendua.

Kasu hauetaz aparte, iparraldeko idazleen artean ohitzen da tratamendu hori beste kasu biotan:

1. Bakarrizketetan. («Cuando uno se habla á sí mismo, ó á su cuerpo, alma, corazón, potencia, sentidos, miembros, etc.»)³⁹.

2. Bizigabeko gauzei hitza zuzentzerakoan.

36. *Op. cit.*, 165.or. § 5.

37. *Op. cit.*, 165.or. § 5.

38. Deabruarenak Añibarro-rengandik jaso dirudi.

39. *Op. cit.*, 166.or. (§ 6).

Beste erregistro bat bereizten du ZABALA-k: barre egiteko idaztiak, alegiak, ipuinak, e.a. Honelakoetan usuago eta askatasun gehiagoz erabili ahal da hikako tratamendua; gainera, egokitasunez eginez gero atseginagoak eta barregarriagoak gertatuko dira pasadizoak.

Beraz, ondo edo oker, zehaztasun dexente ematen digu aita ZABALA-k tratamenduen erabilerari buruz.

Bestalde, defenditu egiten du konfidantzazko tratamendu honen zahartasuna eta erabilera zabala. Tesi honen alde aipatzen ditu arrazoi batzuk: jende arruntaren ohizko tratamendua izatea, erabilera zabala 'berori' sartu ez den herrietan edo gutxitxo sartu den herrietan, bakarriketetan oso erabilia izatea, errefrau askotako lekukotasuna, eta azkenik aipatzen du literaturako lekuko bi: XVI.eko IOANNES LEIZARRAGA eta zubererazko XVIII. mende hasierako dotrina liburu bat.

Guzti honek pentsarazten dio, beti, garai guztietan erabili izan dela, beharbada 'zu' baino gehiago lehenagoko garaietan⁴⁰.

ZABALA-k, bere liburua idatzi zuen garairako —XIX. mendearen lehenengo partean—, azpimarratzen du tratamendu honen beherakada; estimu gutxitan daukate orduko hegoaldeko euskaldunek, tratamendu apalegia, bajuegia delakoan.

Uste, eritzi honen iturburua hau izan daiteke:

Mas esta idea ha debido su principio y fomento á los que hablando habitualmente el castellano ó ignorando los artículos de dicho trato, ó lo saben mal, ó á lo menos quieren nivelar el vascuence por las reglas y gusto de aquel, usando como equivalente del trato de 'Usted' ó 'Vdm' de 'berori' que se ha formado á su imitacion: y como equivalente del de 'tu' el de 'zu';...⁴¹.

Tratamendu honen beherakada eta desestimua nabarmenagoa izan da hirietan, errepideetan, berauen ondoko herrietan eta Gaztela herrialdearen ondokoetan. Gainerakoetan, hala ere, ez du aintzina izandako arrakasta.

Galtze honekin badu zerikusirik idazleek egin dioten «arbuioak»: gutxien erabili dutenak bizkaitarrak dira, hurrengo da-

40. *Op. cit.*, ikus X. atala § 7, 166-167.or.

41. *Op. cit.*, ikus X. atala § 8, 167.or.

toz gipuzkoarrak, eta azkenik, frantsesak, gehien erabili izan dutenak: «También le han desdeñado más que lo que debieran nuestros escritores»⁴².

ZABALA-k dei sutsu bat egiten die euskaldunei tratamendu honek behar duen bizitza zabala izan dezan.

Ciertamente es doloroso el que por unas ideas erradas se prive á nuestro bello idioma de una de sus mas hermosas perfecciones, en que, como antes he dicho, aventaja á todos los lenguajes conocidos. (...) debemos procurar hacer que reflorzca este tratamiento filosófico, formado con mas delicado primor y esquisitez, y que lleva en sí la marca de la sabiduría de su inventor...⁴³.

Bukatzen du ZABALA-k atala (X: «Del verbo cortés y familiar») 'Berori' tratamendua kanpotikakoa dela esanez. Kanpotikakoa (mailebatua) izateaz gainera, euskararen senaren kontra-koa da. Bi arrazoi ematen ditu: batetik, bere bizitza laburra euskararen historian, eta bestetik, hirugarren pertsonakoa izatea⁴⁴. Aldatuko ditugu hona haren bukaerako hitzak:

Tanto como esta ha sido la filosofía y tino de los inventores del trato de 'Berori'. Lo diré mas claro: tanto como esta ha sido su ignorancia, irreflexion y capricho. Por que al fin que las lenguas que no tienen sino un solo trato, reputado esto despues de la civilizacion por defecto, anden inventando con que suplirlo y enmendarlo del modo que puedan, aun cuando no sea con mucha propiedad, es cosa que se puede y aun debe tolerarse, pues al fin el pobre tiene que remediar sus necesidades como acierta. Pero ¿en qué razon cabe, que á un idioma rico que tiene dos tratos hermosos y filosóficos, formados con el mayor tino y sabiduria, se le haga olvidar el uno para obligarle á imitar al que tuvo que andar en tales suplementos?⁴⁵.

Apologia alderdia alde batera utzita, oso jakingarria eta harriagarria da ZABALA-ren informazioa. Geroztik ikusiko dugu haren eragina beste gramatikariengan.

42. *Op. cit.*, ikus X. atala § 8, 167.or.

43. *Op. cit.*, X. atala, § 9, 168.or.

44. Arrazoi horretan badu bere pisua Astarloa-k eta Larramendi-k emandako eritziak.

45. *Op. cit.*, X. atala, § 10, 169.or.

LARDIZABAL-en gramatikak tratamendu arloan orpoz orpo jarraitzen dio aita ZABALA-ri, ia-ia hitzez hitz segitzen dio haren irakatsiari⁴⁶. Nabari da, halaber, LARRAMENDI-ren eragina⁴⁷; us-te du LARDIZABAL-ek LARRAMENDI ez zela jabetu hikako aditz-joko alokutiboaz:

El P. Larramendi, con otros varios Escritores, no dio al tratamiento de 'i, ic', mas conjugaciones que las en que (sic) entra la segunda persona de singular; pero es ya indudable, que este tratamiento tiene las mismas conjugaciones que el cortés, hecha escepcion de las que funciona la segunda persona del plural, en las cuales se usan los artículos del trato cortés⁴⁸.

Bi urte beranduago, INCHAUSPE-k zuberoraren berri ematen digu (tratamenduei dagokienez) era honetara:

Le verbe basque possède de plus quatre manières d'exprimer chaque distinction de temps, de personnes et de nombres; nous les appelons 'traitements', à l'exemple des grammairiens basques espagnols. Le premier traitement, le plus important et le seul absolument nécessaire pour écrire et pour parler le basque, est le traitement 'indefini'; on l'emploie *dans le discours public et en général lorsqu'on s'adresse à plusieurs personnes*: eskéntzen DU, il offre; ján DUT, j'ai mangé. Le second traitement est le 'masculin'; il indique le genre masculin de la personne à qui l'on parle, et on en fait usage *avec un inférieur et avec toute personne du sexe masculin que l'on traite familièrement*; eskéntzen DIK, il offre; éman DIAT, j'ai donné. Le troisième traitement est le 'féminin'; il indique le sexe féminin de la personne à qui l'on parle, et on en use *à l'égard des inférieurs et généralement à l'égard de toutes les personnes du sexe féminin avec lesquelles on a des rapports familiers*: eskéntzen DIN, il offre; éman DIÑAT, j'ai donné. Le quatrième traitement est le 'respectueux'; on s'en sert *avec un supérieur et avec toutes les personnes auxquelles on doit des égards*: eskéntzen DIZU, il offre; éman DIZUT, j'ai donné. Ces divers traitements ajoutent sans doute à la complication du verbe basque, mais ils ont l'avantage d'identifier la personne qui parle avec celle à qui elle s'adresse, et d'exciter sans cesse l'attention de celle-ci⁴⁹.

46. F. I. Lardizabal, *Gramática Vascongada*, Ikusi, batez ere, «bostgarren eransquina».

47. *Ik. op. cit.*, 7.or.

48. *Op. cit.*, 17.or., oharra.

49. M. Inchauspe, *Le Verbe Basque*, 2.or. (Geuk azpimarratua).

Lehenengo eta behin, ohar gaitezen terminologiaz: izen hauek erabiliko ditu BONAPARTE printzeak bere lan garrantzitsuenean⁵⁰.

BONAPARTE-k bost tratamendu bereizten ditu: 'indéfini', 'masculin', 'féminin', 'respectueux' eta 'diminutif'. 'Respectueux' delakoa, —zukako aditz-joko alokutiboa sartzen dena, alegia— bakarrik zuberoteran eta ekialdeko baxenafarreran agertzen da. Berak 'diminutif' deitutakoa bakarrik ekialdeko baxenafarreran:

Le traitement en 'zu', lorsque la seconde personne n'entre dans le terminatif ni comme sujet ni comme régime, n'a lieu qu'en souletin et en bas-navarrais oriental. (...) Le traitement diminutif, lorsque la seconde personne n'entre dans le terminatif ni comme sujet ni comme régime, n'existe qu'en bas-navarrais oriental, le mixain excepté⁵¹.

Gainera, zehaztasun gehiago ematen digu; zukako aditz-joko alokutiboa agertzen deneko tratamendua, berez bakarrik da errespetuzkoa zuberoteran: erronkarietan maila berekoen artean erabiltzen da, ta 'indefini' delakoa «jeneralean» hitz egiteko ezezik maila goragokoari hitza zuzentzeko ere erabiltzen dute; ekialdeko baxenafarreran maiz («régulièrement») agertzen da 'respectueux', 'indéfini' izenekoaren ordez (kasu bakanak dira 'indéfini' erabili beharrekoak); ttipigarría (š) umeei hitz egiteko eta maila berekoen artean (!) agertzen da Garazi-n, Bardoz-en, Lehuntze-n, Mugerre-n, Urketa-n, Zaraitzu-n...

Zenbait urte lehenago, BONAPARTE-k bataiatu zituen tratamenduak 'alokutibo' adjetiboaz:

...mais on sera beaucoup plus surpris en voyant que la deuxième, la troisième et la quatrième colonne consacrées à la langue basque présentent des formes masculines, féminines et respectueuses correspondant à celles de la première. Ces formes que je propose de qualifier du nom d'*allocutives* ou même de celui de *parlementaires* ne s'emploient que quand on veut adresser

50. Bonaparte laguntzaile zuberotarraren terminologiaz baliatzen da *Le verbe basque en tableaux-en*. Ikus «Deuxième tableau préliminaire...».

51. *Le verbe basque...*, azkenengo orrialdea, bigarren oharra. Gogora dezagun erronkariara zuberoteran barruan sartzen dela, eta zaraitzueran ekialdeko baxenafarreraren barruan. Ikus P. Yrizar-en artikulua: «Los dialectos...», 382 eta hurr. orrialdeak.

la parole d'une manière expresse, soit à un homme, soit à une femme, soit à une personne des deux sexes à laquelle on veut témoigner quelque respect⁵².

Esan beharra dago, bestalde, BONAPARTE-k antzeman ziola 'ZU'-ri bere aintzinako pluraltasuna; ez du uste, ordea, sinkronikoki pluralekotzat hartzerik dagoenik: gauza bat da forma, eta besterik erabilera:

Nous ne doutons point que le pronom 'zu' n'ait jadis exprimé le pluriel français 'vous', mais nous ne pensons pas qu'il puisse pour cela être regardé comme appartenant à ce nombre dans la langue actuelle, malgré la forme comparable en tout point à celle du pronom 'gu' «nous». Il ne peut appartenir au pluriel, par la raison bien simple que depuis des siècles il ne s'emploie guère qu'en parlant d'une seule personne. C'est un fait accompli, qui comme tel doit être respecté, et sur lequel il serait oiseux de revenir. Nous croyons toutefois qu'il sera très utile d'étudier ce pronom dans ses terminatifs verbaux, comme s'il n'avait jamais discontinué d'être un pluriel. En le comparant ainsi aux terminatifs du pronom 'gu', on ne manquera pas d'observer qu'il n'est pas jusqu'au pléonasme et à la réduplication que l'on remarque souvent chez ces derniers, qui ne se reproduisent dans les mêmes circonstances et d'une manière exactement typique chez les premiers. C'est donc par la forme que l'origine plurielle de ceux-ci est mise en évidence...⁵³.

BONAPARTE-ren eritziz, tratamenduen aberastasuna euskara-ren bereizgarrietariko bat da, euskal aditzaren «logikotasunaren» erakusgarri:

Le conjugaison objective pronominale à régime direct et indirect à la fois et les traitements masculins, féminins et respectueux sont exclusifs au basque *qui, seul en Europe, peut se vanter de posséder un verbe si riche en formes logiques*. Je ne leur appliquerais pas cette qualification si elles ne servaient pas à exprimer des rapports différents⁵⁴.

GEZE-k, urte batzuk geroago, ez dio aparteko ezer eransten INCHAUSPE-k esandakoari⁵⁵.

52. L. L. Bonaparte, *Langue basque et langues finnoises*, 19.or. (Geuk azpimarratua).

53. *Le verbe basque en tableaux*, xvi.or. (Ikus bigarren oharra).

54. *Langue basque et langues finnoises*, 21.or. (Geuk azpimarratua).

55. L. Geze, *Éléments de Grammaire Basque*, Ikus 76-77.or.

Hego Euskal Herrian, 1884.ean agertzen da gramatika on bat ARTURO CAMPION-en eskutik. Tratamenduak direla eta, iturri nagusi bi erabiltzen ditu: AITA ZABALA eta BONAPARTE. Iturri hauetaz baliaturik halako ikuspegi oso bat izateko moduko testu bilduma bat eskeintzen du⁵⁶.

'HI' izenordainari buruz dio tratamendu lauari («familiar»-ari) dagokiola. Zerbait erabiltzen du herriko jende lauak, arruntak bere klasekoekin; goragoko mailakoari hika zuzentzea gauza zatarra litzateke:

..., pues se consideraría una insigne grosería, contraria a todos los hábitos de respeto del pueblo euskaro, el que un inferior se valiera del 'i' dirigiéndose a un superior⁵⁷.

Bestalde, CAMPION-ek azpimarratzen du hikako aditz-joko alokutiboaren zailtasuna; izenordainari konjugazio ikaragarri aberatsa dagokio, txikitatik ez dakienari trebetasunez erabiltzea ezi-nezkoa egiten zaiona:

Este «encanallamiento» del 'i' es verdaderamente lamentable, porque a dicho pronombre corresponde una riquísima conjugación, tan completa como complicada, cuyo uso es de gran donaire y viveza, de la que jamás consiguen valerse con soltura los que no la mamaron en la cuna⁵⁸.

'ZU' izenordainari buruz, PRINTZEA-k esana errepikatzen du, VAN EYS eta VINSON-en eritziak harira ekarriz⁵⁹.

CAMPION-ek bost tratamendu bereizten ditu, BONAPARTE-ri jarraituz:

a) el indeterminado; b) el familiar, que se subdivide en masculino y femenino; c) el respetuoso y d) el diminutivo. De considerarse el masculino y femenino del familiar como tratamientos separados —según lo hacen algunos tratadistas— resultan cinco. Este es el criterio del Príncipe Bonaparte.

56. A. Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Ikus, 50, 162-3, 332-335.or.

57. *Op. cit.*, 162.or.

58. *Op. cit.*, 162.or.

59. Campión-ek 'ZU'-ren pluraltasunaren «aurkikuntza» Bonaparte-ri zor zaiola uste arren, Oihenart dugu lehena fenomeno jakingarri hori azpimarratzen.

Llamo yo tratamiento indeterminado al que los gramáticos del país acostumbran denominar «cortés»; ó sea, á las flexiones correspondientes al 'ZU'. Le doy el nombre de indeterminado, porque al revés de los restantes, no especifica ni el sexo, ni la edad de la persona con quien se habla, pero sí que á quien se habla es «con comedimiento y cortesía»⁶⁰.

AITA ZABALA-ren tesiak bereak egiten ditu: hikako tratamendua aberatsa eta jatorra da; 'Berori' sortu eta sartu berria, nahastearen fruitua da⁶¹;... Orobat, bere egiten du haren deia hikako tratamendua berpizteko.

Errespetuzko tratamendua ,edo gauza bera dena, 'indeterminado'-aren gaintik dagoen tratamendua, bakarrik zuberorak dauka⁶². Azkenik, tratamendu ttipigarria bakarrik dago ekialdeko baxenafarreran.

CAMPION-ek mugaz bestaldeko lanen berri duenez gero, euskarazko tratamenduen ikuspegi osoago, zabalago bat ematen digu; behintzat, hegoaldeko gramatikarien aldean.

Mendearen bukaeran, ITHURRY-k hiru tratamendu maila beizitzen ditu lapurterarentzat (CAMPION-en terminologiaz baliatuz):

Il y a trois traitements, savoir: 1.º l'indéterminé; 2.º le masculin; 3.º le féminin, c'est-à-dire que la flexion du verbe dans la même personne est parfois différente suivant qu'on s'adresse: 1.º à quelqu'un indéterminé (abstraction faite du nombre, du sexe, de la dignité); 2.º à un homme qu'on tutoie; 3.º à une femme qu'on tutoie...⁶³.

Ohar gisa, gaineratzen du baxenafarrera eta zuberorlan laugarren tratamendu bat dutela, 'respectueux' izenekoa.

60. *Op. cit.*, 332-333.or.

61. *Op. cit.*, 334.or.

62. Campion-ek Bonaparte-ren oharra jasoz, errespetuzko tratamendua zuberorlan bakarrik dugula diosku; baina baieztapen hori zehaztu egin beharko zukeen: tratamendu hori zabaltzen da baxenafarrerara (erronkaria eta zaraitzera barne); baina izenaren esanahiari gagozkioa (errespetua adierazteko) hobetoen zuberorlan irauten omen du.

63. Ithurri, *Grammaire Basque*, 61.or. Ikus 13, 18, 60, 61.or.

1894.ean argitaratu zen ARANA-GOIRI-ren artikulua bat, euskaltzale batek egindako galderei erantzunez⁶⁴; bertan tratamenduei buruzko eritziak eta erabilerari buruzko «legeak» agertzen ditu. Bere tesien oinarritzko iturria AITA ZABALA da; beroni segitzen dio goitik behera, zenbait ideia gehitxoago desarroilaturik.

Egiten zaion lehenengo galdera da, ea zergatik 'ZEU'-ren itzulpenzat, 'usted' ematen duen, eta esanahi hau izatekotan, ea zein ote den 'berori'-ri dagokiona.

Erantzuna berehalaxe dator: «Euskarazko 'zeu' edo 'zu' singularreko bigarren pertsonaren izenordain errespetuzkoa delako, bere esanahiari begira, gaztelaniazko 'usted' edo 'vuesa merced', 'vos'-en baliokidea; eta 'berori' edo 'berori', izenordaina barik, «ese mismo» adierazten duen erakusle bat delako».

Jarraian, euskaltzaleari zalantza hori ulertzen duela diotsa. Euskaldun gehienek ustez, 'eu' edo 'i', 'tu' eta 'usted'-en bitarteko zerbait da, 'tu' baino errespetu handiagokoa eta 'usted' baino errespetu gutxiagokoa; 'berori', gaztelaniazko 'usted' baino errespetu gehiagokotzat daukate:

Pero éste es uno de los muchos errores vulgares que deben desvanecerse⁶⁵.

S. ARANA-ren eritzi bizkaieraz⁶⁶ tratamendu bi baino besterik ez dago: itanozkoa eta zutanozkoa⁶⁷. Euskal aditzean ba ote dago 'berori'-ri dagokiokeen bigarren pertsonaren flexiorik? Ez,

64. S. Arana Goiri, *Obras completas*, «Documentos póstumos» 2348-2351.or. «Cartas a Euskófilo» 385-394.or.

65. *Op. cit.*, 385.or.

66. Orriaren beheko oharrean dio berdin dela gainerako euskalkietan: bakarrik zuberorren dago hirugarren tratamendu bat, haurrekin erabilia. Bistan dago Arana Goiri-k ez zuela Bonaparte-ren lana irakurri.

67. Hitzon azterketa morfologikoa dakar:

itanoz: i(tú) + ta(y) + no(yo) + z

-i, 'eu'-ren ordez.

-ta, 'eta'-ren ordez.

-no, 'neu'-ren ordez.

zutanoz: zu + ta + no + z (-z: moduzko atzizkia).

zu, 'zeu'-ren ordez. = «usted».

bat ere ez; beraz, 'berori' eta 'eurok' ez dira izenordainak, eta izenordainak ez direnez gero ez dute sortzen hirugarren tratamendurik.

Zein flexio dagozkio 'berori'-ri eta 'eurok'-i? Hirugarren pertsonarenak. Horra hor kontraesana! Lehenengo pertsona, hitza duena bada, bigarrena hizketa-laguna (hitza zuzentzen zaiona) bada eta hirugarrena aurrekoak ez beste edonor bada, hara kontraesana: 'berori' erabiltzen da hizketa-laguna adierazteko —2. pertsona— eta dagokion flexioa 3. pertsonarena da.

Así, 'berori da' significa 'tú él es': ¿quién es aquí el que es? ¿tú o él?⁶⁸.

Honen ondoren, AITA ZABALA-ren eritzia dakar: 'berori'-ren asmatzaileek baldarki, ez-jakintasunez eta nahikeriaz jokatu dute; euskarak ez zuen inondik ere holako «monstruo» baten beharrik.

Behin 'berori' tratamendua hizkuntzatik erauziz gero, tratamendu bi bakarrik gelditzen dira: hitanozkoa eta zutanozkoa. Tratamendu bioi aditz-joko desberdinak dagozkie: bata errespetuzko pertsonentzako («cortés»), bestea konfidantzazkoentzat («familiar»); azkenengo hau bitan banatzen da entzulearen sexoaren arauera ('masculinas' eta 'femeninas')⁶⁹.

Gauzak honela, ez da zaila euskal izenordainak itzultzen: errespetuzko tratamenduko 'zeu'-ri, gaztelaniazko errespetuzko izenordain guztiak ('usted, vuestra merced, Vuestra Majestad, Vuestra Santidad, Vucencia, Vuestra Reverencia, Vuestra Paternidad,...') dagozkio, eta berebat, konfidantzazko 'eu'-ri gaztelaniazko tratamendu laueko izenordaina ('tú').

Itzulpenaren auzia erabaki eta berehala, erabilerari ekiten dio: noiz tratamendu bata eta noiz bestea?⁷⁰. Bakoitzaren erabilerarako zerrenda bana ematen digu.

68. *Op. cit.*, 387.or.

69. *Op. cit.*, 2348-2349.or. Honetan, Larramendi-ren ondorengo gramatikarien tradizioari jarraitzen dio S. Arana Goiri-k.

70. Erabilerazehaztu beharrak agerian jartzen du proposatutako itzulpenak ez digula, berez, gehiegi laguntzen, edo bestela esan, itzulpenarena alferreko eztabaida izan daiteke.

Hitanoa erabili behar da:

1. Izaki bizigabeekin hitz egiteko: zerua, itsasoa, burdina, ea. Beti jenero maskulinoa.
2. Landare eta animaliekin. Alegietan animaliak elkarrekin hizketan jartzerakoan kontutan hartu beharko da bakoitzari dagokion tokia: inaurriak leoiari 'zeu' esango dio, baina leoiak inurriari 'eu'⁷¹. Jenero maskulinoa.
3. Kondenatuekin, zein aingeru zein gizonekin. Beti jenero maskulinoa.
4. Arimaren etsaiekin. Jenero maskulinoa.
5. Grina eta pasio txarrekin: alferkeria, lizunkeria, ordikeria, jokoa. Jenero maskulinoa.
6. Gorputzari hitz egiteko. Jenero maskulinoa.
7. Mespretxua adierazteko hizketa-lagunari. «Jeneralean» jenero maskulinoa, baina gizabanako konkretuei, zeini bere sexoaren arauera.
8. Bakarrizketetan. Beti jenero maskulinoa, emakumezkoa izan arren bere buruarekin hizketan dagoena.
9. Bertan ez dagoen pertsona batez gaizki esaka ari- tzerakoan. Pertsonaren sexoaren arauerako jeneroa.
10. Konfidantzazko pertsonen artean, zerbaiti barre- garri edo irrigarri kutsua emateko. «Jeneralean» maskuli- noa: gizabanako bakoitzarekin bere sexoaren arauera.
11. Beheragoko mailako pertsonekin: seme-alabak, be- heragoko mailako senideak; haurrak; gaztelaniaz 'tú' erabil- tzen dugun guztietan (morroi, neskame eta zerbitzariekin ezik⁷²) jeneroa, sexoaren arauerakoa.
12. Maila berekoekin: neba-arrebak, senideak; adis- kideak, pertsona oso ezagunak, e.a. Jeneroa, sexoaren arae- rakoa.

71. Ohar hau berak egindakoa da, eta seguru asko, guztiz zentzuduna.

72. Ohar hau Arana Goiri-rena da.

Zutanoa erabiltzen da:

1. Jaungoikoari, Aingeruei eta Santuei hitz egiteko.
2. «Con los 'lugares' sobrenaturales: el Cielo de los bienaventurados, el Trono de Dios, el Purgatorio, etc.»⁷³.
3. Giza-arimarekin.
4. Doaiekin⁷⁴.
5. Goragoko mailakoekin: gurasoak eta goragoko mailako senideak; zaharrek, oso ezagunak izanda ere; 'agintea' dutenei agintari bezala tratatzerakoan.
6. Pertsona ez-ezagunekin; errespetua gorde behar den guztietan: maisuak bere ikasleei, nagusiak bere morroieskameei, e.a.

Jeneroari buruzko ohar gehienak, ARANA GOIRI-renak badira ere, zerrenda biok —bizpahiru kasu ezik— AITA ZABALA-ren «El verbo regular vascongado»-tik jasoak ditugu. Jeneroari dagokionean gehienetan asmatu egin du; ez hainbeste hitano/zutano banaketan (batez ere, «bere kolkotik» zerbait eransterakoan).

RESURRECCION M.^a DE AZKUE-k arreta handia eskeini zion tratamenduen gai honi. Orrialde franko, argitasun handiko pasarte franko, eta egia aitortzeko, gehiegikeria franko aurki daitezke haren lan garrantzitsuetan zehar. Lekeitiar euskaltzale eta euskalari handiak, gai honi dagokionean, luma bizkorregi erabili ez ote zuen gaude, bere ohizko hizkuntzarekiko sena, zentzua eta zuhurtasunaren zantzurik ere ez bait dugu pasarte batzuetan somatzen.

Ikus dezagun, bada, bere gaztaroko gramatikan —AZKUE-k bere «gaztaroko pekatua» zeritzon— zer dioen tratamenduei buruz. Esan beharra daukagu, nahikunde edo nahikeria baten mendeko agertzen zaigula AZKUE lan honetan: euskaraz, singularreko

73. *Op. cit.*, 389.or.

74. 2, 3, 4, kasuek, logikaz, Zabala-ren esanetatik atereak dirudite. Esan behar da logika hori manikeismoarena dela: gaizkiari hitanoa dagokio, ongiari, ordea, zutanoa. Urrunegi joatea ez ote den nago: Zabala-k ez du hainbesterainoko zehaztasunik ematen.

bigarren pertsonan izenordain bakarra dago ('i'), 'ZU'-k pluraleko esanahia dauka («vosotros»). Nahikunde honek itsututa, azaltzen du bere teoria ⁷⁵.

AZKUE-ren eritziz, 'hi' ezin daiteke konfidantzazko izenordaintzat har, 'ZU'-k errespetua barik «vosotros» adierazten duela; aurretikako ideia honetan oinarrituta, esaten du konfidantzazko tratamendua bakar-bakarrik aditzean erakusten dela (aditz alokutiboaren bitartez):

Autu laua aditzean bakarrik erakusten dai.«norberan nai bezte baten egimenetan' itz egiten iakana sartutea» dai autu laua (=«conversación familiar») ⁷⁶.

Autu laua mendekoeekin eta adiskide urkoeekin ohitzen da. Honela sortzen da euskaraz aditz-joko berezi hori:

El euskara suele manifestar con 'i=tú' á quien se habla (ó la segunda persona); é intercalando 'i' en el verbo conjugado se manifiesta la llaneza ó familiaridad de la conversación («autuan lautasuna») ⁷⁷.

AZKUE-k artean ez zuen ongi bereizten aditz-joko alokutiboa eta NOR-NORI tankerako konjugazioa: 'Nago' esateko lau hauek ditugu: naIagok=Te(te) estoy, naIagon=te hembra(te) estoy, naIgoka=(te) le estoy, naIagotsu=(te) os estoy, naIagoke=(te) les estoy ⁷⁸.

Gero dio, 'I' horrek ez duela esanahi garbirik: itzultzerakoan 'te' jarri du nolabait iragartzearren.

Bigarren pertsona (NOR, NORK) denean autua ezin lautu daiteke (horra aipatutako nahastea: 'naioatsu=(te)os voy' autu laua litzateke 'I' sartu delako, 'I' aditzetik kanpora —izenordaina denean— ez da lautasunaren agergarria:

75. R. M.ª Azkue, *Euskal Izkindea*.

76. *Op. cit.*, 68.or. (187 zenbakia).

77. *Op. cit.*, 68.or.

78. Ikus 69.or. (188-189.zenb.). Urte asko pasa eta gero, bere MV-n, artean uste zuen 'NOR-NORI' sistemako adizkerak «autu lauaren» eraginezkoak zirela, halako nahaste bat, alegia.

I lautasunezko autuan artetuten («tartekatzen») dain gizan' bezte autugin ('locutivo') bat lotsazkoan («errespetuzkoan») artetuko balitz' nai ta nai-ez bitariko autuginak dagozala autortu bear izango geuke: lotsazkoak eta lauak. Baina lotsazko aditzetan arteturiko autuginik egon-ezen ganera' 'i' bere ezdai lautasun utsezko autugina; edo obeto adierazoteko' 'i' aditz-artean lautasun an agergarria izan arren' aditzetik kanpoan' lotsaa la lautasuna agertuten dauz⁷⁹.

AZKUE-ren tesi nagusia hauxe da:

«Ezdauka BEREZ euskaraak I-n ordezeko lotsazko autuginik». Hau frogatzeko bost «argimen» ematen ditu:

1. Lotsa (errespetua) eta lautasuna, ez daude izenordainetan, aditzean baizik.

2. Euskarak errespetuzko izenordainik baleuka, aditzetan tartekatuko luke; autu laua adierazteko, 'I' tartekatzen den antzera.

3. Euskal idazle guztiek, 'hi' bigarren pertsonaren izenordaintzat daukate (askok ezaintzat eduki arren).

Aitortu behar da, 'hi' singularra eta 'zu' plurala direla, edo euskarak berez ez duela 'hi'-ren ordezkari 'zu' esaten⁸⁰.

4. 'Zu' plurala delakoan daude oraintsuko idazle gehienak ere. BONAPARTE-k itxuraz ere plurala dirudiela dio, eta ondo dio: 'ni, hi' singularrak, 'gu, zu' pluralak⁸¹.

Bezte izkeretan ordu tsarrean ikasita' gizon bati 'ator' 'abil', 'auka' ... 'esan bearren' 'zatorz', 'zabilz', 'zaukaz', 'zakarz', 'zegozan', geienetan (beti ta edonon ez) esaten iaka gaur. 'Zu' diakoa («plurala») daina iakiteko atzenengo 'z'-n begiak ipintea baino ez dai bear. 'Zatorz' 'vos venis' erdarazkoa dai, eta onelan bezte guztiak: diakoak eurenez, eta erdaldunen antzera bakartuta⁸².

79. *Op. cit.*, 69.or. (191.zenb.). (Geuk azpimarratua).

80. Euskera nahastuan, ordea, 'zuek' erabiltzen da «vosotros» adierazteko. Ikus 71.or. lehenengo oharra.

81. Aitortzen digu, ordea, hau bigarren eskuko iturritik jaso duela, ez bait du Bonaparte-ren lanak eskuratzetik izan.

82. *Op. cit.*, 71.or. (195.zenb.).

5. Euskarara ere, gaztelaniaz gertatutakoari jarraituz, ekarri dira adabaki batzuk: erdarazko 'vos'-en ordez 'zu' plurala, 'usted'-en ordez 'Berori'⁸³ eta 'Don'-en ordez 'on'(!). 'Zu' plurala da, 'Berori' = «ese mismo» eta 'On' astakeria galanta.

Azkenean aitortzen du ohiturak leku gehienetan modako kortesia hauen alde erabaki duela. Baina ez du uste, logikaren kontrako usadioari jarraitu behar zaionik; aitzitik, ohiturok lurperatu behar dira:

Erbezteko oituraak' erbeztean dagoz ondoen; oitura *ĩ*sarrak' edonongoak izanda bere' lurpea ta obia daue bizi-lekurik egokiena⁸⁴.

Autu laua bakarrik aditzaren bitartez adierazten da; honetarako lotsazko aditz-erroari aurretik, 'i' itsasten zaio eta atzetik *-k*, *-n*, edo *-tsu* (!). AZKUE-ren nahastea nabarmena da: 'natorkik' eta 'natorkizu' ezin daitezke lautu bigarren pertsona iragarrita dagoelako, 'naiagok' eta 'naiagotsu', ostera, lautzat dauzka (!)⁸⁵.

Inportantea da azpimarratzea, baita ere, AZKUE-k uste duela lautasunaren agergarri tartekatzen den '-i-' hori, bigarren pertsonaren izenordaina dela, 'hi' alegia.

83. Itzulpen hau aditzaren pertsonari begira dago eginik, Azkue-k berak diosku esanahiaz 'berori = vos' eta 'zu = usted' (ikus 72.or.).

84. Hau irakurri ondoren, harritu egiten gaitu Azkue-ren ohar batek: «Gramatika idazten nagoela kontuan eduki bezate irakurleek; bestela, erresetuz hitz egiteko ez hauek bakarrik, beste mila modutako hitz, 'behar izanez gero', ohituko nituzke». Ohar honen ondoren ikus dezagun pasarte batzuetako grabetasun kutsua:

«len esanda daukatanez' nastea dai eriotzarako biderik artezena; ez aztu.» (184.or. 546.zenb.)

«No he hecho esta advertencia con el deseo de que se empleen esas confusiones, sino para saber cuáles sean los elementos vulgares en hora mala euskarizados» (194.or. 567.zenb.)

«erdaratik diartean («pluralean») sartuta daukaguzan 'lotsagarritzko' autuginakaz ('zu, berori, eta on') zalgiatz aitzurlariak egiten dauena egin behar daugu: inguruak ondo iorratu' sustrai ta guzti atera'ta... jaurti.» (233.or. 657.zenb.)

85. Ikus 233.or.: 655 eta 657.zenb. Alderatu bestalde, 190 zenbakia eta 655 zenbakia.

Orain artean agerturiko uste eta ideia horietariko zenbait, tematsu defendituko ditu AZKUE-k bere heldutasuneko lan handietan. Uste horien itsumenean, okerreko bidea hartuko du urte batzuk geroago, bere *Morfologia Vasca*-n.

Bi garai hauen bitartean, haren hiztegi bikainaren lekukotasuna dugu:

En nuestros días este pobre pronombre está en desgracia, se le desprecia como tratamiento bajo, vil; en G, le llaman desdeñosamente IJITOEN IZKUNTZA,... el pronombre un tiempo plural, ZU ha usurpado su puesto y le empuja; de algunos pueblos ha conseguido echarle. ¡Lástima que entre nosotros no le haya acogido la Iglesia, como le acogió en Inglaterra [ingleseko THOU-z ari da], bajo el amparo de su inmunidad, y no le haya ennoblecido como le ennoblecíó allí, haciendo que él y no otro pronombre pudiese dirigirse á Dios! ⁸⁶.

Ikusten denez, 'HI' izenordainari harrera beroa egitearen aldekoa da AZKUE. Itsusiztat daukatenei, gogorazten die; a) beste hizkuntza batzuetan tratamendu hau deabruarekin eta, erabili arren, ez dutela zitaltzat, dongetzat hartzen; b) hots handiko 'ZU', zornearen antzera sortu zela: handitu, puzgo batetik.

Zornea, gorputzaren handititik dator, errespetuzko tratamendua arimarenetik. Gure 'ZU', —erdarazko 'vos' harrotxoaren kutsapenez etorria, harrokeriak sortua, antusteak hazia, ez-jakintasunak eta ohiturak mantendua— hizkuntzatik erauzteari bidezkoa deritza AZKUE-k, kentze hau onuragarria litzateke, behintzat gramatikalki—. Baina dagoeneko, tamalez ezinezkoa da.

Jarrerak, *Euskal Izkindea*-ko harako hura eta oraingo, sus-traian ez daude hain urrun elkarrengandik: baina oraingoan AZKUE makurtu egiten da usadioaren aurrean.

'ZU' artikuluan, «vos», «usted», «vous (singulier)» itzultzen du, eta bigarren adiera batean «vosotros», «vous (pluriel)» arkai-kotzat dakar ⁸⁷. Gaztelaniaren «vos» ematen badu ere, 'ZU'-ri ez dagokio euskaraz esanahi hori («vos» adierazteko euskarak 'ori, be-rori' dauka (!)): kideasuna dator, ez esanahiaren aldetik, aditzean

86. R. M.ª Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*. 1. liburukia, 376.or.

87. *Op. cit.*, 2. liburukia, 465.or.

behar duen pertsonatik baizik, formaren aldetik, alegia⁸⁸. Esana-hiari gagozkiola, 'usted'-en parekoa dugu. Oraindik ere gainera-tzen du:

No hay necesidad de volver á hacer ver que el único «tú» del vasco es 'I', por más que muchos, considerando bajo este tratamiento, se valen de 'ZU' en vez de este otro.

Frantsesezko artikuluan dio:

Aujourd'hui il a la même valeur que le français 'vous' (singulier): ZUK ERRAN DUZU, «vous l'avez dit». Le traitement respectueux français de la troisième personne s'exprime en basque par les mots 'ORI (AN,BN), KORI (BN,R)' et 'BERORI' (B,G). Il est inconnu dans les dialectes basques-français BN,...,L et S: KORREK ERRAN DU (R), ORREK ERRAN DU (BN-aezk.), BERORREK ESAN DU (G)⁸⁹.

Jarraian, 'ZU'-ren jatorrizko pluraltasunaren arrazoiak ematen dizkigu:

1. 'GU' izenordainarekin duen antza. (Berriz dio BONAPARTE izan zela lehena hori ohartarazten).
2. Aditz-jokoan oso nabarmena da haren pluraltasuna: pluralgiledun adizkerak ditu.
3. Bizkaierazko adibideak (MOGEL, BARTOLOME,...): 'ZU'-ri dagozkion flexioak (ENAKUTSU, DAKIZU, EDEGIDAZU,...) «vosotros» esanahia dutela.

88. Ohar hau berau egina zuen bere *Euskal Izkindea*-n (Ikus 72.or. 197.zenb. eta lehenengo oharra).

Bestalde, hiztegian bertan (I. lib., 156.or.) 'Berori'-ren itzulpenean dakar bigarren adieran «vos», «vous».

Dena dela, kideetasunak bakarrik balio du leku batzuetarako (AZKUE-ren garaieko Nabarniz-ko zaharrak, Elgoibarkoak, Eibar Soraluze, ...), eta garai baterako (Mogel, Bartolome...). Hortik kanpora, euskarazko 'dezu' plurala izan daiteke diakroniaren aldetik edo formagatik; gaztelaniazko 'habéis', 'vosotros' izenordainarekin erabiltzen den plural bera da (ikus Bonaparte, *Le verbe...* xvi.or. 2.oharra).

89. *Op. cit.*, 466.or. BN *Kori* zaraitzukoa da.

Gero zehazten digu konjugaziotik kanpora ez duela holakorik aurkitu: 'ZU' izenordaina ez da inoiz erabiltzen «vosotros» esanahiarekin⁹⁰.

Bukatzen du artikulua esanez:

El pronombre 'ZU' es hoy usado como «tú» allí donde 'I' ha desaparecido. La borriquera, protagonista de una composición festiva de mi padre, que al encontrar á su jumento le dio este tratamiento, sin duda no habló así por amabilidad: BARRA-BASA, le dijo, ¿OR ZAGOZ?

Morfologia-n AZKUE-k honela azaltzen du zertan den aditz-joko laua —*Izkindea*-n erabilitako adjetiboaz baliatzeko—: hitz egiten zaion pertsona, 'HI', maitekiro sarraraztea bereak ez diren bigarren pertsonaren flexioetan⁹¹. Lautasunaren ezaugarria aditz-erroaren aurretik doa eta atzetik sexoarena: 'k' gizonezkoak direnean; 'n' hitz egiten zaiona andrezkoa denean⁹².

Ez dator bat ARRIANDIAGA-rekin aditz-joko honi eman behar zaion izenaz: 'aditz-joko elkarrizketatua' ('conjugación dialogada') izenari ez deritza zuzen. Horrela ez dugu ondo bereizten besteetatik: zukako aditz-joko alokutiboa ere elkarrizketatua da; elkarrizketan ez da aditz-joko hori derrigorrezkoa; bestalde, mintzaira, izatez, elkarrizketan gauzatzen den zerbait da.⁹³

90. Bonaparte-ri erantzunez dio, 'ZU' ez dela dagoeneko frantseseko 'VOUS' bezain plurala aditzetik kanpora, aditz-jokoan, ordea, bada plurala.

91. *Izkindea*-n Azkue-k 'maitetasunezko irabiamena' darabil «Conjugación familiar» adierazteko. Eta 'maitetasunez' itzultzen du «cariñosamente». Beraz, 'familiaridad' eta 'familiar' bi eratarata dakar: 'maitetasuna-lautasuna' eta 'maitetasunezko-laua'.

92. Ikus *Morfología Vasca*. Batez ere, 588-601.or. (Baita, § 639, § 640, § 641).

93. Agian Arriandiaga-k deitura horrekin arindu nahiko zukeen aditz-joko hau, leku batzuetan hartutako zentzu txarretik. Azken finean, Arriandiaga-k *Euskal Izkindea*-ko Azkue-ri jarraitu nahi dio, harako gramatika hartako teoriak «logikotasunez» azken muturreraino eramanez.

'HI'('I') singulararentzat eta 'ZU' pluralarentzat jarri ondoren, ez da harrizkeoa, lehenengoa lautzat hartzearekin ados ez egotea, eta Arana Goiri-k hitanoaren erabileraz emandako legeekin bat ez etortzea. Ikus M. Arriandiaga, *Euskal-Aditza*, 1897, 30.or. eta «El verbo vasco familiar y dialogado» hitzaldiaren laburpena, 179-181.or.

—'Dialogado-a' itzultzeko M. Lekuona-k 'alkarrizketatu' darabil. Ikus «Deikia aditzetan», 99-116.or.

Hau azaldu ondoren, bere eritzia ematen digu: aditz-joko honi —konjugazio lauari— *bereizgarri*, *nahaste-sortzaile*, eta *zaharkotasun laburrekoa* deritza AZKUE-k.

Bereizgarria, zeren

pues aunque hay varias lenguas que tienen sistema parecido de conjugación al de la nuestra, jamás ha llegado hasta nosotros noticia de que haya una sola que distinga entre flexiones corteses y familiares, que exprese por ejemplo, las ideas de «vengo», «estoy, se murió» de una manera cuando se habla con un amigo de confianza y de otra cuando debemos respeto al interlocutor⁹⁴.

Uste du gainera, hikako aditz-joko alokutiboak ikaragarritzko nahaspila eta hondamena sortu duela euskal aditzean, batez ere bizkaieran: 'IZAN- NOR-NORI' laguntzaileak galdu du *-ki*- jatorritza hikako konjugazio alokutiboaren eraginez, eta gaur, 'dakit, dakio, dakigu...' adizkeren ordean, 'dat, dako, daku'... (zait, zaio, zai-gu...) bezalako forma nahastuak ditugu, itxuraz alokutiboen modukoak, esanahiz errespetuzkoak. Hortik datorkio konjugazio lauari bigarren adjetiboa: *nahaste-sortzailea*, *nahastekaria* ('perturbadora' dio berak).

Zaharkotasunik eza frogatzeko, luzatzen da piska bat. Lau arrazoi ematen ditu bere teoriaren alde:

1. 'zeterrek' bezalako flexioetan, uste du AZKUE-k hasierako 'z-', 'ZU' izenordainari dagokiola (!). Hemendik ateratzen du bere ondorioa: euskalki batzuetan, 'ZU' konjugazio lauaren ezaugarritzat agertzen da, sexo ezaugarriekin batera ('-k, -n). 'ZU', —aintzina batean plurala, gaur singularra— adizkera alokutiboan agertzeko, alokutibo honek berria izan behar du, gutxienez 'ZU' singularra bezain berria (!).

2. Elkarriketan behin 'HI' edo/ta 'HI' aktanteari dagokion flexio bat erabiltzeak, hortik aurrera aditz-alokutiboa sartzera behartzen gaitu (errespetuzkoa baztertuz). Hau betidanik hola izan balitz, gaur ez zegokeen errespetuzko-kortesiako aditz-jokorik.

94. *Op. cit.*, § 828.

Bestalde, hikako alokutiboa ez da zabaltzen ez subjuntibora, ez aginterara. AITA ZABALA-k holakoetan ere sartu zuen aditz-joko laua. Honek zera esan nahi du:

todavía la conjugación familiar está en latente elaboración, habiendo empezado ya por lo menos un siglo atrás su lento y constante trabajo de perforación en flexiones conjuntivo-subjuntivas⁹⁵.

3. Lautasuna, euskararen izatezko, jatorrizko ezaugarria balitz, agertu beharko litzateke lautasun hori, gurekin elkarrizketan ari diren pertsonekin hitz egiteko darabiltzagan flexioetan. Baina pertsona bat baino gehiago aurrean baditugu, orduan ez daukagu autua lautzerik. Bestela esanda, ezinezkoa da lautasuna bat baino gehiagorekin hitz egiten ari garenean.

Hikako tratamendu laua berria izateaz gainera ('ZU' singularzearen ondorengoa), uste du gainera sartu zela hizkuntzan ez maitetasunaren agergerri bezala, koarteleko tratamendu gisa, gaztekeria gisa baizik. AZKUE-k bere egiten du jendearen aurreritzia: 'motzailen berbetea', 'ijitoen izkuntza'...⁹⁶.

Gaineratzen du: 'I' izenordainaren eboluzioa $ki > gi > yi$ (R) $> hi$ (L,BN,S) $> i$ izan balitz, orduan ia-ia ezinezkoa izango zatekeen bigarren pertsonaren izenordaina aditz-erroaren aurretik tartekatzea.

Gero bere gustoa agertzen du: bere esku balego, hikako konjugazio alokutiboa lurperatuko luke, orobat, 'ZUEK' eta 'ZUEK'-i dagozkien flexioak. Aditz-jokoa honela gertuko litzateke balizko kasu horretan: 'nator, ator, dator, gato(r)z, zatoz, dato(r)z'. AZKUE-ren gustorako aditzjoko alokutiboa sobran dago:

en flexiones como 'ñaroak' él me te lleva, 'gaiatornaz' nosotros nos te venimos,... etc. ¿Qué oficio desempeña 'i' incorporando-

95. *Op. cit.*, § 830.

96. *Ikus M.V.*, II, § 640 (22-40.or.), § 641, lehenengo oharra.

se a 'n' en la primera flexión acompañada de '-k' y agrupándose a 'g' en compañía de 'n'? Ninguno, como no sea el de intruso⁹⁷.

4. 'I' izenordaina, errespetuzko pertsoneri zuzentzeko 'ZU' singular bihurtu zenetik da laua eta herri xehearena. Ordura arte "bigarren pertsonaren izenordain bakarra zen, Jaungoikoari eta munduko azken izakiari berdin-berdin zuzentzen zitzaiona. 'ZU'singularra, berria denez gero, berria da 'I'-ren lautzea ere.

Lautasun berri eta nahastekari honen ondoan, AZKUE-k jartzen du beste «lautasun» moeta bat, berak edertzat daukana: 'ni sendoa nauzu' klasekoa⁹⁸.

Ekialdeko zukako aditz-joko alokutiboa zaku berean sartzen du:

1. Las formas 'naiz, aiz, da',... etc., cuando pertenecen a IZAN, no como verbo auxiliar, sino como sustantivo, permutan con los de UKAN, no solo con los de segunda persona agente 'nauk, naun, nauzu' sino hasta con las flexiones cuyo agente es de primera o tercera persona. 'Ona naiz' permuta con 'ona nauk(nok), naun(non), nau, nauzu(nozu), naue' según se ha visto en § 835.

2. 'naiz, aiz, da, ...' aditz iragangaitz baten IZAN laguntzailerak badira, orduan ordez, bakarrik UKAN-en bigarren pertsonaren flexioak agertuko dira: 'etorri naiz'-en ordez, 'etorri nauk, etorri naun, etorri nauzu, etorri nauzu(t)e'. Aitortzen digu AZKUE-k, holakorik testuetan topatu ezin izan badu ere, bizkaieraz barra-barra erabiltzen direla.

97. *Op. cit.*, § 843, 597.or. (20-23 lerroak). Ikus § 639, 431.or.

Urte asko igaro eta gero, azalduko zen eritzi horretako jendea: «Auek nere eritzi onela izanik, bearreko ez diran ainbeste aditzera oriek euskeraren batasunari kalte egiten diote. Euskaldun guziak berdín itzegitea nai ba'dugu, ta onela euskera errezago, edatuago ta indartsuago egin nai ba'dugu, gaurko euskal-aditzatik adar batzuk ebaki bearke. Gaurko iketa aditz-iokaerak, erabat artuta, zugatz eder bikaiña ez baiñan sasi-meta izugarria dirudi» zioen M. Oizatzabal-ek. Ikus «Iketa aditz-iokaeraz» 30-33.or.

Esan dezagun bide batez Azkue-k ez duela bat ere gogoko hegoaldean zehar zabaltzen den '(h)ori, berori' tratamendua (!). Ikus *MV*, § 831 (3-20 lerroak), 594-595.or. Bestelako eritzia dutenen artean, Zamarripa, 'berori'-ren defendatzaile porrokatua aipatu behar da. Ikus P. Zamarripa Uruga, *Manual del vascófilo*, 263-265.or. eta *Conjugaciones guipuzcoanas*, 53-59.or.

98. Ikus *MV*, § 835.

Beraz, konklusioa hauxe da: BONAPARTE-k zioenaren kontra, «errespetuzko» deitzen duten tratamendu hau, ekialdeko baxena-farreran eta zuberoteran ezezik, gainerako euskalkietan ere badago (!!!).

Baina, horra beste galdera bat: «¿Merece el nombre de conjugación respetuosa?». Erantzuna: hegoaldean-mendebaldean hobeto errespetuzko gizonari 'gu etorri gara' esango dio gazteak, «guardando el 'gaituzu' para personas a quienes se trata, sí, de 'ZU', pero con cierta confianza». Ekialdeko euskaldunen artean, dio AZKUE-k, errespetu handiagokoa da esatea 'gu xinen gira', 'gu xinen gituzu' esatea baino. Azkenengo honek, errespetu barik, konfidantza, maitetasuna, lautasuna, adierazten du. Hau frogatzeko, 'ZU' eta 'HI' elkarren ondoan erakusten dizkiguten flexioak (DETxEPARE-k erabiliak) aipatzen ditu: 'diagozu, niatorkezu'. Konklusioa agerian dago: tratamendu hau —ez mendebaldean, ez ekialdean— ez da berez errespetuzkoa⁹⁹.

AZKUE-ren teoria ez zen erantzunik gabe geratu. Luzaro gabe, 1925.ean J. EGUSKITZA-k puntuz puntu aztertzen zituen lekei-tiarraren tesiaren arrazoibideak¹⁰⁰.

'Daukak' eta 'jaukaat' bezalako adizkerak zaku berean ezin sar daitezkeelakoan, EGUSKITZA-k hasiera ematen dio bere artikuluari esanez, bai tradizioetik datorkigun deitura ('Conjugación familiar', 'aditz-joko laua') bai AITA ARRIANDIGA-k emanikakoa (dialogada'-elkarrizketatua), biak jaso behar ditugula hitanoari buruz hitz egiteko. 'HI' NOR, NORI, NORK gertatzen deneko flexioak ditugu batetik, eta bestetik, 'HI' erlazio elementu hutsa deneko flexioak: lehenengo adizkerari 'lauak' ('familiares') deitura emango diegu, bigarrenari-elkarrizketatik kanpora ezin ager daitezkeenez gero— 'elkarrizketatu laua' ('dialogado-familiares').

Gero, zuzendu egiten dio AZKUE-ri, 'IZAN' iragangaitzak aditzjoko laurik ez daukala dioenean; EGUSKITZA-ren eritziz, baieztapen hau orokorregia da eta zehaztu beharra dago. Badu aditz iragangaitz honek bere aditz-joko elkarrizketatu-laua; honetaz konturatzeko bestealdiak ikusi besterik ez daukagu¹⁰¹.

99. Ikus *op. cit.*, § 836, § 837.

100. J. Eguskitza, «Conjugación familiar o dialogada?», 3-15.or.

101. Ematen dituen adibideak ez dira oso egokiak (5-8.or.).

Artikuluaren hirugarren atalean, aditz-joko elkarrizketatua-ren berritasuna edo zaharkotasuna eztabaidatzen du, AZKUE-ren arrazoibidea bere lekuan jarritz.

AZKUE-k ematen duen lehenengo arrazoiaren kontra, 'zetorrek, zekik, zaidak...' bezalako flexioetako hasierako 'z-' hirugarren pertsonaren ezaugarria dela dio EGUSKITZA-k; eta inola ere ez 'ZU' izenordainarena. Gaineratzen du: hasierako 'z-' hori 'ZU' izenordainarena dela onartuko bagenu ere —ezinonartuzko gauza— orduan frogatu beharko litzateke 'z-' sartu zela hor aditz-joko elkarrizketatua sortzearekin batera eta ez aditz-joko honen historian zehar.

AZKUE-ren bigarren arrazoiaren aldean, EGUSKITZA-k bere ustea agertzen digu: aintzina, 'HI' bigarren pertsonaren izenordain bakarra izango zen garaian, adizkera lauek ('dok, daukak, dakik, e.a.') ez zuten derrigorrez eskatzen beren ondotik 'flexio elkarrizketatuak' erabili beharra; azkenengo hauek aukerakoak izango ziren orduan.

'HI' lautu aurretik ('ZU' singular bihurtu aurretik, alegia), elkarrizketatuak aukerakoak izateaz gain (yoat, yok, e.a.), ez ziren lauak izango: 'HI' lautzeaz batera, elkarrizketatuok lautuko ziren. Gaur, flexio lauak (dok, daukak, ...) eta elkarrizketatuak (yoat, yok, ...) lauturik, bidezkoa, arrazoizkoa da flexio klase biok elkar bilatzea, elkarrekin juntatzea ¹⁰².

AZKUE-ren hirugarren argudioari honela erantzuten dio:

De que el euskera haya tenido flexiones dialogadas para hablar con una segunda persona del singular; no se sigue que necesariamente hubo de tenerlas para hablar con un grupo ¹⁰³.

AZKUE-ren laugarren baieztapenarekin bat dator EGUSKITZA: 'ZU' singularitu ondorengoa dela 'HI'-ren lautzea hasieratik onartu du eta; bistan dago «lautzea» fenomeno berria dena, honek,

102. Beste argudio bat darabil: zukako aditz-joko elkarrizketatuak, bizirik dirauten lurraldeetan, ez ditu baztertzen desagertzearaino elkarrizketatuak ez diren flexioak. Ikus 12.or.

103. *Op. cit.*, 14.or.

Uste du, gainera, euskarak izan zituela talde batekin hitz egiteko flexio elkarrizketatuak: zukako elkarrizketatuak, hain zuzen. Eritzi horretakoa da, zukako aditz-joko alokutiboa 'ZU' singularitu ondorengoa dela frogatzen ez den bitartean (!).

ordea, ez du inondik ere frogatzen flexio elkarrizketatu lautuak berriak direnik.

Nos consta positivamente que las flexiones 'ator, abil, az, dok, dauat, deunat', etc. existieron antes de su familiarización; pero si a estas flexiones de agente, paciente o recipiente les sobrevino su carácter familiar cuándo eran ya muy antiguas en la lengua, ¿Qué razón hay para creer que la creación de las dialogadas de 'i' se demoró hasta que aquéllas se vistieron con el nuevo traje de la familiaridad? Pero en este caso —se dirá— no hubieran sido familiares, a lo menos desde su origen. Pues que no lo fueran; no por eso hubiesen dejado de ser dialogadas, expresivas y enérgicas, razón suficiente para legitimar su existencia ¹⁰⁴.

EGUSKITZA-ren ustez, beraz, AZKUE-ren arrazoiek hikako aditz-joko elkarrizketatuaren *lautzea berria* dela frogatzen dute; baina ez aditz-jokoa bera berria denik.

AZKUE-k, euskal aditz-jokoan dauden hainbat «irregulartasun» aditz-joko lauari egozten dizkio; beronen eraginezkoztat dauzka gertatutako «hondamen» eta «nahaste» asko. Uste honek eraginda, hikako aditz-joko alokutiboa dela eta erretolika franko botatzen ditu: «hobe sortu ez balitz», «nahaste-sortzailea», «triskantza askoren eragilea», e.a.

AZKUE-ren hitanoarekiko eritziak, neurri handi batean, okerreko etimologia batek sortua dirudi. Urte batzuk geroago, alde honetatik etorri zitzaion erantzuna: zorrotz eta kritikoa bezain neurtua izan zen ALTUBE-ren artikulua ¹⁰⁵.

'Jagok, jaukaat...' bezalako adizkera alokutiboetako 'j'-ren jatorria 'd-' izatea, daitekeena da ALTUBE-ren ustez; baina horrik kanpora, bizkaierazko 'j'-dun adizkera alokutibo guztien itur-

104. *Op. cit.*, 15.or.

I. M.ª Echaide-k Euskaltzaindian sartu zeneko hitzaldian besterik esaten zuen. Haren ustetan, hitanozko aditz-joko alokutibo osoa ez zen lehengo, aintzinako euskararena; Echaide-k aditz-joko alokutiboa —edo zati bat behintzat— 'HI' lautu ondoren sartu zela ustea agertzen zuen.

Ikus I. M.ª Echaide, «Jatorrizko Euskeraren azterpenaldia» («Ensayo sobre el primitivo euskera») in *Desarrollo de las Conjugaciones Euskaras*, 513-514.or. batez ere.

105. S. Altube, «Flexiones receptivas de IZAN», *Observaciones al Tratado de M.V. de Don R. M. DE AZKUE in Morfología Vasca*, III. liburukia, § 88, 154-185.or.

burutzat 'd-' proposatzeari gehiegikeria deritza: esaterako, lehenaldiko 'jeukan' alokutiboaren abiapunturako 'd-' hasierako adizkera bat jartzea ez da bidezkoa —lehenaldiko adizkeretan 'd-' aurrizkia ez da normala eta—; orobat, AZKUE-k laututzat edo sasi-lautzat dauzkan 'jat, jako, ...' flexioetako 'j-' ez letorke 'd-' batetik, beste euskalkiek duten 'z-'tik baizik ('zait, zako, ...'):

zaio (G,L,S) = zako (BN) > xako > dxako > yako...;
xako > jhako (B)

AZKUE-ren etimologiaren arauera:

1. IZAN aditzaren NOR-NORI indikatiboa, jatorrizkoa («lantu gabea») tankera honetakoa da: 'dakit, dakio, ...'. 'zait, zaio..., jat, jako, ...' flexioen akatsetako bat da, NOR-NORI sistemako flexioen bereizgarri den 'ki-' artizkia galdu izana (!).
2. 'zait, zaio, ...' tankerakoek, horretaz aparte, beste akats bat dute: 'zatorrek'-en hasierako aurrizki berbera du ('Z-'), 'ZU' izenordainetik datorren aurrizkia.
3. 'jat, jako, ...' tankerakoak ere ez dira iatorrizkoak, hasierako aurrizkian, '(h)i' izenordaina sarturik dagoelako.

Hirugarren baieztapenari erantzunez, ALTUBE-k dio, flexio lauetan eta NORIdunetan 'j-, di-' aurrizkiek agertzen duten 'i' hori ez dela 2. pertsonaren izenordain laua; NORIdun flexioetako ezaugarri inportanteenetako bat baizik:

La vocal 'i' es uno de los morfemas principales (pero completamente ajenos a dicho pronombre familiar) que alternan en la caracterización de las flexiones de *régimen indirecto* o *secundario*, sea éste el dativo (1.ª plural -gu en flexiones como *zaigu, iaku, dígu, dizaigun, datorkigu, iatorku...*) o el *vocativo* (2.ª femenina -na- en: *ieutsanagu(B), dionagu (S),...*)¹⁰⁶.

ALTUBE-ren eritziz, lekukotasun zaharrenetatik hasita ageri zaizkigun 'j-'dun eta 'di-'dun flexioak ezin izan daitezke aditzjoko

106. *Op. cit.*, 165-166.or.

lauaren eraginez sortuak; are gutxiago AZKUE-ren arrazoibidetik: hikako aditz-joko alokutiboa berria balitz, ezin uler liteke nola sor zitzakeen hainbesteko nahasteak bere bizitza laburrean.

ALTUBE-k beste arrazoi bat dakar bere eritziaren alde: ekialdeko zukako eta hikako konjugazio alokutiboen arteko paralelismoa; egituraren aldetik igual-igualak dira. Beraz bietan tartekatzen den 'i' hori ez da errespetuzkoa, ezta konfidantzazkoa (laua) ere:

indica que los morfemas pronominales '-k, -n' actúan con significación 'indirecta': no funcionan como 'agentes' sino como 'vocativos'. La misma 'i' le señala idéntica función 'indirecta' al vocativo 'respetuoso' '-zu'» (...) ...Es el 'infiijo común' de las flexiones de régimen 'indirecto'¹⁰⁷.

Bigarren baieztapenari dagokionez, guztiz oinarri gabea, eta ausartegia deritza ALTUBE-k:

...que la conjugación euskérica se haya desarrollado en forma tan extraña como supondría el hecho de servirse de un morfema de significación determinada ('zu' respetuoso o cortés) para expresar precisamente su opuesta ('i' familiar), es cosa que jamás se le hubiera ocurrido al autor de la MORFOLOGIA a no ser forzado por unas premisas equivocadas con las que se encariñó, creemos, excesivamente¹⁰⁸.

IZAN-en NOR-NORI sistemako flexioetan ('zait, zaio, ...') agerian dago zuzen-zuzenean IZAN-etik hartutako erroa ('za-'). ALTUBE-k uste du 3. pertsonaren flexioetako 'z-' aurrizkiak IZAN aditzaren erroan duela bere jatorria. Hau oso nabarmena da lehenaldiko flexioetan ('zan, ...'). Hemendik zabalduko zen hikako formatara ('zoan, zonan...') eta geroago, beste aditzetako 3. pertsonaren flexioetara ('zuen, zikan, ziñan, zegoen, zegokan, ...').

Azkenik igaroko zen 'z-' hau orainaldiko flexio alokutiboetara: 'ziagok-ziagon, ...'.

*Lehenengo etimologiari buruz ALTUBE-k argitzen du errakuntza: 'zaio (jako)...' ez datoz 'dakio...' baten eboluzioz. Hemen, oinarrian bi aditz desberdin ditugu: IZAN eta *EDIN. Eta noizbait, nonbait, azkenengo hau lehenengoaren ordeztu erabili ahal izan bada*

107. *Op. cit.*, 167.or.

108. *Op. cit.*, 169.or.

ere, morfologikoki bakoitzak bere flexioak ditu, bestearengandik inolako dudarik gabe bereizten dutenak.

'-KI-' artizkiaren galerari buruz, uste du ALTUBE-k ez dela ezer galdu, flexiook (Jako, ...) '-ki-' sekula izan ez dutelako. Guzti honen ondorio moduan:

...se deduce también que son injustificados los dicitrios y epítetos depresivos que la MORFOLOGIA lanza contra la estructura de una gran parte de las flexiones de la conjugación euskérica, usados por los euskaldunes desde los tiempos más remotos a que alcanzan la tradición y los documentos escritos ¹⁰⁹.

Honenbestez, uste dugu zuzenduta geratzen dela aditz-joko laua (hitanozko alokutiboa) euskal aditzean «nahaste-sortzaile» gertatu delako ustea.

AZKUE-k aipaturiko —hitanozko konjugazioaren— ezaugarri haietatik —bereizgarria, nahaste-sortzailea, zaharkotasun laburrekoa— bakarrik lehenengoa mantentzen da haren arrazoibidea azterketa eta kritikaren bahetik pasaraiz ondoren.

Hego Euskal Herrian gramatikariak aditz-joko alokutiboa zela eta ez zela holako eztabaidetan ari ziren bitartean, atzerriko euskalari batek oinarri sendoagoa, argitasuna jartzen zuen darabilgun gai honetan.

H. SCHUCHARDT-ek 1893.ean euskal aditzari buruz agindako ikerlana jasotzen zeneko liburu trinko eta bikaina ematen zuen argitara, euskal linguistikarako maisu lana: *Baskische Studien I*. Batez ere, euskal aditz alokutiboaren jatorria, sorrera zuen aztergai. Laburki bada ere, ikus ditzagun lan honen ardatz nagusiak ¹¹⁰.

Paradigmak ematerakoan, 2. pertsona singularrekoa (2. sing.) 'tú', esanahi singularra duen 2. pertsona plurala (2. plur. sing.) 'vos' eta esanahi plurala duen 2. pertsona plurala (2. plur.) 'vosotros' itzuliko ditu, honela ordenaturik:

'naiz', yo soy	'gera', nosotros somos
'aiz' tú eres	'zera', vos (sing.) sois
	'zerate', vosotros sois.

109. *Op. cit.*, 181.or.

110. Ikus H. Schuchardt, *Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*, 217-337.or.

Euskarak, 'HI'-ri dagozkion adizkera batzuen bukaeran maskulinoa eta femeninoa bereizten ditu atzizkien bitartez. Bereizkuntza hau egiterik ez daukagu, ordea, adizkeraren hasieran (hator, haiz, haute, haukate, e.a.). Hau dela eta, ez dauka bereizkuntza hau zahartzat euskaraz: are gutxiago, —BONAPARTE-k proposatzen duen bezala— 'k(a)', 'H'-ren aldaera bat baizik ez balitz; '-n(a)' bukaerari dagokionez, besterik ezean, pentsatzen du SCHUCHARDT-ek ez ote datorkeen erromantzezko deikari batetik: '(do)ña, (do)na' (gipuzkeraz eta bizkaieraz, 'on' < 'don')¹¹¹.

Euskaraz ez da berez alokuzio ugaritasuna harritzen gaituena, *alokuzio guztiok aditz-joko osoan sartzea* baizik. Fenomeno honen muina, ordea, ez zaie guztiz arrotz egiten beste hizkuntza batzuei; hau da, euskaraz gertatzen dena, beste era batera bada ere, topatzen dugu inguruko hizkuntzetan:

Cuando la persona con la que hablamos no queda realmente mencionada, podemos sin embargo expresar una relación familiar a ella estimulando su atención o participación por ej. 'hoy te he visto' ('os he visto a vos' u 'os he visto a vosotros') alguna cosa muy particular' o 'tú (vos) hoy he visto algo muy particular'¹¹².

Beste hizkuntzetan —esaterako alemaneraz— bakanka, norberak nahi duenean esaten den hori, euskaraz arau, erregela, derri gorrezko bihurtu da, garai batean zuen helburu jakin hura —hizketa-lagunaren arreta geureganatzea— gaur dagoeneko erabat galdu delarik: aintzina funtzio berezia zuen fenomenoak irau du bere horretan euskaraz, baina harako helburu edo funtzioa guztiz ahaztuta: «lo intrínseco se ha vuelto externo» SCHUCHARDT-ek dioen bezala.

SCHUCHARDT-ek, 2. singularrari eta esanahi singularra duen 2. pertsona pluralari dagokien izenordain 'pleonastikoa'¹¹³ agertzen duten adizkerai, '*erlaziozko flexioak*' deitura ematen die. Delako

111. Burutapen hau alde batera utzita, geroago beste proposamen batzuk egin zituen: bereber 'kem' «tú» (mef). eta geroago, elkarren ondoan 'n(a)' eta 'no' (deikaria). Ikus *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, 1. liburukia, 412.or.

112. *Op. cit.*, 228.or.

113. 'Pleonastiko' adjetiboak hemen, oker ez banago, esan nahiko luke (NOR, NORI, NORK) ez den bigarren pertsonari dagokiola izenordaina.

'izenordain pleonastiko' hori agertzen ez duten adizkeri 'absolutoak' edo 'ohizkoak' ('comunes', es decir, 'las comúnmente empleadas') deitzen die.

Bide batez, ohartarazten du euskarak dituen 'erlaziozko flexioak' ez direla izan daitezkeen guztiak: lehenengo pertsonari legozkiokeenak falta dira eta ('yo tengo a ti' sortu zen moduan, sor zitezkeen berdin 'tú_{me} tienes', 'él_{me} tiene', e.a.).

Bereizkuntza honek (erlaziozko flexioak/ohizkoak-absolutoak) ikaragarritzko inportantzia dauka. Era honetara saihesten ditu SCHUCHARDT-ek tratamendu mailaketatik datozkeen errakuntzak eta nahasteak: 'HI' eta 'ZU' pertsonen ezaugarriak ez duten adizkerak tratamendu berezizat hartzea (BONAPARTE-ren 'indéfini' delakoa)¹¹⁴, 2. pertsona agertzen duten ohizko flexioak erlaziozkoekin batera sailkatzetik datorren nahaspila, e.a.

SCHUCHARDT-ek, jatorriari begira, *erlaziozko flexioak* hiru sailetan banatzen ditu:

A) IZAN aditzaren erlaziozko flexioak, (*EDUN) «haber» aditzaren ohizkoak berak dira NORI gabeko adizkera batzuetan. Hau da, *EDUN-en ohizko flexioak —2. sing., eta ekialdeko euskaldunen artean 2. sing. eta 2. plur. sing. 'NORK' dutela— erabiltzen dira IZAN-en erlaziozko flexioak ('nauk, naun, nauzu, gaituk, gaitun, gaituzu'...) sortzeko. Erlaziozko flexio hauei SCHUCHARDT-ek 'impropias' deitzen die: izatez, morfologikoki ez ziren erlaziozkoak eta¹¹⁵; baina funtzioaren zabalpena zela medio erlaziozkoak izatera igaro

114. Adizkerak tratamendu desberdinetan sailkatzeko ohiturari jarraituz, Bonaparte-k eta, 'hi' eta 'zu' pertsonen ezaugarriak ez dutenak 'traitement indéfini' deitzen dutenaren barruan sartzen dituzte.

Schuchardt-en eritziz hau ez da bat ere zehatza: mintzatzeko modu guztiak ez dira tratamenduak. 'HI' eta 'ZU' pertsonen ezaugarriak ez duten ohizko flexioak maiz erabiltzen dira hizketa-lagunaren kontzientziarik izan gabe. Honelakoetan ez dago tratamendu berezi bati buruz hitz egiterik.

Beste batzuetan egon daiteke kontzientzia; eta gauzak honela ikusita, 'ZUEK' pertsonaren tratamenduzat hartuko genituzke ekialdeko (BN,S,Zaraitzu,R) euskaldunen ohizko flexioak eta gainerako euskaldunenak, 'ZUEK' eta 'ZU' pertsonen tratamenduzat. Hegoaldeko gramatikariek egiten duten bezala, kortesiako tratamendua deitzeari ez deritza ondo.

Bonaparte-ren 'traitement indéfini' egokia gerta daiteke 'ZUEK'-en adizkerak sailkatzeko: berauek ohizko flexioetatik at geratuko lirateke, tratamendu desberdinekin erabilgarriak direla.

115. Honelakoetan ez dugu 'datibo etiko' delakoaren aztarnarik!

ziren, jatorriz aktiboak (NOR-NORK) ziren flexioak. Hau dela eta, guk 'ordezkapenezkoak' dei geniezaieke klase honetako erlaziozko adizkeriei.

Euskaraz, 'naz, da, gara, nintzan, zan, ...'-en ordez esan daiteke batzuetan 'nozu, nozue, dozu, dozue, gozuz, gozuez, ...'; eta 'zara'-ren ordez esan ohi da 'zaitut, zaitugu, ...'. Hau da, IZAN-en 1. eta 3. pertsonen ordez, *EDUN-en flexioak —'NORK' = 2. plur. sing. eta 2. plur.plur. dutela— erabiltzen dira; eta IZAN-en 2. pertsonen ordez, *EDUN-en flexioak —'NORK' = 1. sing. 1. plur. direla. Orobat, IZAN-en 3. pertsonen ordez erabili ahal da *EDUN, NORK = 1. pertsona NOR = 3. pertsona direla: 'nor da hori?' esan beharrean 'nor dugu hori?'.

SCHUCHARDT, AITA ZABALA-ren eritzikoa da: goraxeagoko direlako 'ordezkapenezko flexio' horiek aipatu berri dugun erabilera honetan dute beren jatorria; behiala zabalagoa izan zitekeen erabilera bitxi honetatik sortuak dirudite erlaziozko flexioek. Bestalde, forma aldetik, inguruko hizkuntzetan 'tú me tienes' eta 'yo soy'-ren artean alde handia badago ere, euskaraz ez da horrela; 'na-k, dek, ...e.a.' erlaziozkoek, 'naiz, da, ...' ohizko flexioetatik eratorriak dirudite. Egituraren aldetiko antzekotasunak erreztuko zuen neurri handi batean ordezkapena ¹¹⁶.

B) IZAN-en erlaziozko flexio guztiak, NORI gabeko adizkeretan, ez dira 'A' moetakoa; gehienetan —euskalkiaren arauera— ez dira ordezkapenezkoak, esat. bat. (B) 'nintzatekek'.

Maiz, ordea, erlaziozko flexio moeta nagusien arteko nahasteak aurkitzen dira:

h-uen, h-it-uen > h-ukan, h-it-ukan } z-ukan, z-i-tukan
z-en

huke, üke + -k } (L) lukek, (S) lükek
liteke, lizate

huken, ükian + -ka } (L) zukeyan, (S) zükeya
ziteken, zatekian

116. *Op. cit.*, 231-233.or.

'Zukan-zitukan, lukek, zukeyan, ...' erlaziozko *flexio nahasiak* ('mixtas') lirateke: batetik, IZAN-en adizkeraren elementuren bat (aurrizkia...) eta bestetik, ordezkapenezko erlaziozko flexioen zati bat (erroa, ...). Beraz, ez dira guztiz 'ordezkapenezkoak', eta ezta guztiz 'berezkoak' ('propias'), nahaste bat baizik¹¹⁷.

D) 'A' eta 'B' klasekoak ez gainontzeko guztiak 'berezko erlaziozko flexioak' ('propias') lirateke, inportanteenak, esat. bat. 'niatorkezu, diagozu, nitek, naitekek, nintzatekek, e.a.'

Flexio hauetako askok —'naitekek, nintzatekek, e.a.'—, ohizko flexioen aldean bereizgarri dutena, bukaerako 2. pertsona singularrekoaren ezaugarria besterik ez bada ere (nintzateke-nintzatekek), SCHUCHARDT-en eritziz, hau ez zen aski izango hasieran ohizko flexioetatik bereizteko.

Berezko erlaziozko flexioek, 2. pertsonaren ezaugarriaz gain (-ka, -na, -zu) izan beharko zuten beste osagaien bat erlazio berezi hura —datibo etikoarena— adierazteko. Osagai bereizgarri hori '-i-' litzateke, ZABALA-k ondo seinatu zuen bezala.

Zer ote dugu '-i-' misteriotsu hori?

AZKUE-k uste zuenaren kontra, ez da '(H)I' izenordaina. '-i-' hori, ohizko flexio NORIdunetan agertzen dena bera delako ustea defenditzen du SCHUCHARDT-ek: 'd-i-o, z-a-i-t, za-y-o, ...' bezalako flexioetan, -i- datibotasunaren ezaugarria den '-KI-' baten laburdura litzateke (batzuetan, metatesia dela medio adizkeraren hasierarantz aldatua). '-i-, -ki-' flexio NORIdunetan datibotasunaren marka bada, antzeko zerbait genuke erlaziozkoetan: 'datibo etiko' delakoa dugu hemen, -i- horren sarrera eragingo zukeena¹¹⁸.

Ordezkapenezko erlaziozko flexioen ondoan —nauk, gaituk... alokutiboen ondoan— haien jatorria argitzen digun erabilera zabalago baten arrasto gisa, 'nauzu, nauzue, gaituzu, gaituzue, ...'

117. Ikus *op. cit.*, 244-257.or.

118. Lafon-ek eragozpenak jartzen ditu. Ikus *Le système...*, 409.or. 33. oharra eta 420.or.

flexioek iraun duten bezala, berezko erlaziozko flexioen ondoan, datibo etikoaren antzeko zerbaitek iraun du: 'artuten deutsut' «yo te tomo», 'egon natzatzu' «yo vos he estado», 'nik jan nizun nere aitaren etxean', «yo te comí en casa de mi padre»... Beraz, erabilera honetan bilatu behar da berezko erlaziozko flexioen jatorria: datibo etikoa derrigorrezko bihurtu zen garaiean, hizkuntzak NORI-dun flexioak eta datibo etikodunak (erlaziozkoak, alokutiboak) elkarrengandik bereizteko premia sentituko zuen; premia honek eraginda, bide desberdinetatik joko zuten NORI-dunek eta erlaziozkoek ¹¹⁹.

ALTUBE eta EGUSKITZA irakurriz, SCHUCHARDT-en lana ezagutzen ez ote zuten zalantza datorkigu burura. Lehenengoak AZKUE-ri damaion erantzunean badagoke alemaniarraren argitasunen oihartzuna: '-i-, -ki-' artizkien funtzioa, bizkaierazko 'jat, jako...' flexioen jatorria, 'za-' ('zait, zaio, ...' adizkeretan) IZAN aditzaren erroa delako ustea, e.a.

Beste batzuetan, ordea, teoriak desberdinak dira. Ikus dezagun bada, AZKUE-k aditz-joko lauaren eraginezkoztat hartzen zituen flexioak nola azaltzen zituen SCHUCHARDT-ek:

a) 'zait, zaio, ...' adizkeretan '-ki-' artizkiak irauten du itxuraaldatuta, izkutatuta: 'za-it'-en -i-, '-ki-' baten laburdura litzateke.

b) Bizkaierazko 'jat, jako, ...' flexioentzat ('y-' horren jatorria ez da bilatu behar 'dj-' batean):

'jat' < z-i-a-t, 'jako' < *z-i-a-ko, e.a.

'y > š' eboluzio ohizkoaren ondoan, hemen alderantzizkoa gertatu da: [*sj-] > š- (Oñati, Aezkoa) > y-¹²⁰

d) —'zait, zaio, ...' flexioen 'z-' IZAN aditzaren erroarena da.

119. Ikus *op. cit.*, batez ere, 258-263.or., 307-308.or.

NORIdun flexioak eta erlaziozkoak nola bereiztu diren jakin nahi duenak irakurtzea dauka: *op. cit.*, 311-335.or.

Hemen aipatzen den 'datibo etiko' horren jatorrizko zentzua galduko zen derrigorrezko bihurtzerakoan. Ikus H. Schuchardt, *Primitiae Linguae Vasconum*, 68-70.or. eta 79-80.or.

120. Ikus *op. cit.*, 306-307.or.

—'zetterrek, zio, ...' flexioen hasierako 'z-' bestelakoa litzateke: D + i- > *ž > (Aezkoa) š-(x) > (B)j- (G,L) s-.

Adibidez: (Zaraitzu) diakok; (*ž-) > (Aezkoa) zakok; (B) (deutsa) jeutsak; (G,L) zio¹²¹.

Nolanahi ere den, SCHUCHARDT-i aitortu behar zaio flexio alokutiboen jatorria eta sorrera argitzearen meritu handia.

Harrezkero ikerlariak argitasun gehiago ekarri zuten arlo honetara (GAVEL, LACOMBE, LAFON, e.a.), baina beti SCHUCHARDT oinarritzat zutela.

121. Ikus *op. cit.*, 321-322.or. P. Yrizar, *Contribución a la Dialectología de Lengua Vasca*, 307-308.or. L. Michelena, *Fonética Histórica Vasca*², 173-174.or.

ERABILITAKO BIBLIOGRAFIA

- ALTUBETAR, S., *Observaciones al Tratado de M.V. de don R. M. DE AZKUE, Morfología Vasca* (beherago aipaturiko argitalpena), 3. liburukia.
- ALVAR eta BESTE BATZUK, *Lecturas de Sociolingüística*, EDAF Universitaria, Madrid 1977.
- ALLIERES, J., «Petit Atlas Linguistique Basque Français Sacaze», *Via Domitia*, VII (1960), 206-211.or. + 15 mapa, VIII (1961), 82-126.or. I-IX + 68 mapa.
- AÑIBARRO, P., *Gramática Bascongada*, (~ 1820), L. Villasanteren edizioa, ASJU, III (1969).
- ARANA-GOIRI, S., *Obras Completas*, Sabindiar-Batza, Buenos Aires, 1965.
- ARANZADI ZIENTZIA ELKARTEA, ETNOLOGI MINTEGIA, *Euskalerriko Atlas Etnolingüistikoa -EAEL-*, Munibe-ren eraskina, Donostia, 1983.
- ARRIANDIAGA, M. de, *Euskal-Aditza*, eskuizkribua, 1897.
- , «El verbo vasco familiar y dialogado» hitzaldiaren laburpena, *Euskal Erria*, or. (1918).
- ARRIZABALAGA, J. J., *Markiña Zarra kontu-kontari*, M. Onaindia, Ermua 1978.
- ARTOLA, K., «Erronkariko uskarararen azken hatsak...oino're», *FLV*, 25 (1977), 75-107.or.
- ASTARLOA, P. P., *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Establecimiento tipográfico de Pedro Velasco, Bilbo 1883.
- , *Apología de la lengua vascongada*, Madrid 1803 (=Amigos del Libro Vasco, 1983).
- AZKARATE ARREGUI, X., «Hika, zuka eta berorika» «B» mailako lana, argitaragabea, 1977.
- AZKUE, R. M.^a de, *Euskal Izkindea-Gramática Eúskara*. Tipografía de José de Astuy, Bilbo 1891.
- , *Diccionario vasco-español-francés*, 2 liburuki. Tours 1905-1906; 2 ed. La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo 1969.
- , *Morfología Vasca*³ (*Gramática básica dialectal del euskera*). Euskaltzaindia, Bilbo 1984.
- , «Aezkera», *Euskera*, 8 (1927), 179-300.or.
- , *Euskalerraren yakintza*, 4 liburuki. Espasa Calpe, Madrid 1935, 1942, 1945, 1947. 2. Liburukia (*Ipuin ta irakurgaiak*), 2. argitaraldia, Madrid 1966.
- BELOQUI, J. J., ELOSEGUI, J., SANSINENEA, P. eta MICHELENA, L., «Contribución al conocimiento del dialecto roncalés», *BAP*, 9 (1953), 499-536.or.
- BENVENISTE, E., *Problèmes de linguistique générale*, NRF, 1964.

- BONAPARTE, L. L., *Langue basque et langues finnoises*, Londres 1862.
- , *La prophétie de Jonas*, Londres 1862.
- , *Le verbe basque en tableaux*, Londres 1869.
- , *Parábola del sembrador*, Londres 1878.
- , *El salmo quincuagésimo*, Londres 1869.
- BOUDA, K., «Les formes respectueuses du verbe mixain», *Eusko Jakintza*, 2 (1948), 595-615.or.
- BROWN, R. eta FORD, M., «Adress in American English», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62 (1961-2), 375-385.or.
- CAMPION, A., *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Tolosa 1884 (=Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao 1977. 2 liburuki).
- CARDABERAZ, A., *Euskeraren berri onak*, Iruñean 1761. Auspoako (Donostia 1964) edizioa erabili dut baina ikusi dut L. de Lopetegui S. J.ren hitzaurrearekin La gran enc. vascan 1973an atera faksimilea ere.
- DARRIGOL, *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Imprimerie de Duhart-Fauvet, Baiona 1827.
- DUBOIS eta BESTE BATZUK, *Diccionario de lingüística (Dictionnaire de Linguistique)*, Libraire Larousse, 1973); espainierazko itzulpena, Alianza Editorial, Madrid 1979.
- EGUSKITZA, J., «¿Conjugación familiar o dialogada?», *Euskera*, 6 (1925), 3-15.or.
- ETXAIDE, I. M., *El verbo vascongado*, San Ignacio, Donostia 1923.
- , *Desarrollo de las Conjugaciones Euskaras*, Gráfico-Editora, Donostia 1944.
- , «Las flexiones verbales contenidas en *Peru Abarka* de Mogel», *Euskera*, 5 (1960), 123-155.or.
- ETXEBERRI, J., *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak*, Lur, Donostia 1972. X. Kintanak paratutako testu bilduma.
- FAGOAGA, B., «Algunas frases inéditas del euskera antiguo», *Euskera*, 6 (1961), 27-29.or.
- GARCIA AZURMENDI, R., ARREGUI URIZAR, K., «Hikako aditz-joko alokutiboa bizkaieraren ekialdeko subeuskalkian (Markina aldea)», *FLV*, 38 (1981), 23-65.or.
- GAVEL, H. eta LACOMBE, G., *Grammaire basque in Gure Herria*, 1933 (maiatza-ekaina) — 1936 (iraila-abendua). Ikus bereziki 1934, 446-450.or.
- GEZE, L., *Elements de Grammaire Basque dialecte souletin suivis d'un vocabulaire Basque & Français-Basque*, Baiona 1873 (=Hordago, Euskal Klasikoak 27).
- GILI-GAYA, S., *Curso superior de sintaxis española*, Barcelona 1961. 11. argitaraldia, Biblograf, Barcelona 1976.
- IRIGOYEN, A., «Cartas de Inchauspe al Príncipe Bonaparte», *Euskera*, 2 (1957), 171-260.or.

- , «Cartas de Mariano Mendigatxa a D. Resurrección M.ª de Azkue. Escritas en vascuence roncalés y en castellano», *Euskera*, 2 (1957), 119-170.or.
- IRIGARAY, A., «El euskera en Zufia», *RIEV*, 24 (1933), 34-36.or.
- , «Promesa de matrimonio en euskera», *Yakintza*, 81 (1934), 130.or.
- , *Prosistas navarros*, Institución Príncipe de Viana, Iruña 1958.
- ITHURRI, J., *Grammaire Basque*, 1895. Ediciones Vascas eko (Donostia 1979), edizioa erabili dut.
- KNÖRR, E., «Hiketa edo hitanoaz zenbait argi», *Euskera*, 2 (1977), 701-719.or.
- LAFITTE, P., «Koska eta enterka Heletan», *Euskera*, 22 (1977), 138-139.or.
- , *Grammaire Basque*³, Elkar, Donostia 1979.
- LAFON, R., «La langue de Bernard Dechepare», *BAP*, 7 (1951), 309-338.or.
- , «Quelques traits essentiels de la langue basque», *BAP*, 7 (1951), 13-24.or.
- , «Notes pour une édition critique et une traduction française des *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare», *BAP*, 8 (1952), 139-180.or.
- , «Remarques sur l'emploi du masculin et du féminin en Basque», *Via Domitia*, 4 (1957), 1-10.or.
- , «Place de la 2e personne du singulier dans la conjugaison basque», *Bulletin de la Société de Linguistique*, 54 (1959), 103-129.or.
- , *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Delmas, 1944. 2. argitaldia. Elkar, Zarautz, 1980.
- , *La Langue Basque*, Baiona 1973.
- LAMBERT, W. E., «The use of TU and VOUS as Forms of Address in French Canada: A Pilot Study», *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 6 (1967), 614-617.or.
- LARDIZABAL, F. I., *Gramática vascongada*, Imprenta de Ignacio Ramón Baroja, Donostia 1856.
- LARRAMENDI, M., *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*, Antonio Joseph Villargordo, Salamanca 1728.
- , *El imposible vencido*, Salamanca 1729 (=Hordago, Euskal Klasiakoak 23).
- , *Diccionario Tilingüe del castellano, vascuence y latín*, 1. liburukia. Bartolomé y Montero Impresor, Donostia 1745.
- LECLUSE, M. Fl., *Manuel de la Langue Basque*, P. Gazals Imprimeur Libraires, Baiona 1874.
- LEKUONA, M., «Deikia aditzetan», *Euskera*, 1 (1956), 99-116.or.
- LEWANDOWSKI, T., *Diccionario de lingüística* (Alemanerazko orijinalaren espainierazko itzulpena), Cátedra, Madrid 1982.
- LYONS, J., *Semántica* (*Semantics I and II*, Cambridge University Press, 1977-koaren espainierazko itzulpena), Teide, Barcelona 1980.

- MARCOS MARIN, F., *Reforma y modernización del español*, Cátedra, Madrid 1979.
- MICOLETA, R., *Modo breve de aprender la lengua vizcayna* [1653], Establecimiento Tipográfico de Francisco de P. Díaz. Sevilla 1897. 2. argitaldia.
- MICHELENA, L., *Historia de la Literatura Vasca*, Minotauro, Madrid 1960.
- , *Fonética Histórica Vasca*² Gipuzkoako Diputazioa, Donostia 1977.
- , «Notas fonológicas sobre el salacenco», *ASJU*, 1 (1967), 163-177.or.
- , «Un catecismo salacenco», *FLV*, 39 (1982), 21-42.or.
- N'DYADE, *Structure du dialecte basque de Maya*, Mouton, The Hague-Paris 1970.
- OIARTZABAL, M., «Iketa aditz-iokaeraz», *Eusko Gogoia*, 2 (1951), 30-33.or.
- OREGI, J., «Birrazterpen bat: Hiketa eta Zuketa», *Euskera*, 22 (1977), 685-699.or.
- OYENART, A., *Noticia de las dos Vasconias*, Paris 1638. P. Javier Gorostearuzaren Parisko latinezko orijinalaren itzulpena, *RIEV*, 17, 18, 19. Lan honetan egindako aipamenak 17. liburukitik jasotakoak dira.
- PLA CARCELES, J., «La evolución del tratamiento «Vuestra Merced», *Revista de Filología Española*, 10 (1923), 245-280.or.
- PUJANA, P., *Oletako Euskal Aditza*, Arabako Diputazioa, 1976.
- REBUSCHI, G., «Autour des formes allocutives du basque» in *Euskaltzaindia*, *Iker I*, 307-321.or.
- REBUSCHI, G., *Structure de l'énoncé en basque*, Collection ERA 642, Numéro spécial, Paris. Imprimé dans l'Atelier des Publications de Nancy II, 1982.
- ROLLO, W. M., *The Basque Dialect of Marquina*, Amsterdam 1925.
- SAMPER, P. J., «Curiosidades euskaras. Carta escrita en el subdialecto Salacenco al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, por D. Pedro José Samper, Abad de Jaurrieta, acompañada de notas gramaticales redactadas por aquel ilustre bascófilo», *Revista Euskara*, 6 (1833), 322-336.or.
- SANCHEZ DE ZAVALA, V., *Indagaciones praxiológicas*, Siglo XXI, Madrid 1973.
- SATRUSTEGI, J. M.^a, «Xukako aditz-joskera Luzaideko mintzairan» in *Euskaltzaindia Iker I*, 343-354.or.
- , «Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga», *FLV*, 9 (1977), 109-114.or.
- SCHMIDT, S. J. *Teoría del texto* (orijinala Munich 1973). Espainierazko itzulpena, Cátedra, Madrid 1977.
- SCHUCHARDT, H., *Primitiae Linguae Vasconum*, espainierazko argitalpena, A. Yrigaray-k gertatutako ohar eta irazkinez hornitua eta Urkijo jaunaren sarrerako gutun batekin. C.S.I.C., Salamanca 1947.
- , *Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*, Angel Goenagak prestatutako espainierazko argitalpena, (*Baskische Studien I*, Viena 1893koarena) *BAP* 28 (1972), 217-337.or.

- TXILLARDEGI, «Hika eta zuka-ko aditz-joko edo konjugazioaz», *Euskera*, 13 (1968), 127-136.or.
- , *Oinarri bila*, Donostia 1977.
- , *Euskal Gramatika*, Ediciones Vascas, 1978.
- URTE, P., *Grammaire cantabrique basque (1712)*, Imprimerie D. Berot, Bag-nères de Bigorre 1900.
- VIDEGAIN, X., «Alokutiboa LOPEZ-engan (1782)» in *Euskaltzaindia Iker II*, 625-646.or.
- VILLASANTE, L., *Historia de la Literatura Vasca*², Ed. Franciscana-Arán-zazu 1979.
- WINERMAN, C., *Sociolingüística de la forma pronominal*, Trillas, Méxi-co 1976.
- YRIZAR, P., «Los dialectos y variedades del vascuence», *Homenaje a Don Julio Urquijo*, San Sebastián 1949, I, 275-424.or.
- , «Aditza Euskalki Guzietan», *Euskera*, 20 (1975), 407-451.or.
- , *Contribución a la Dialectología de la Lengua Vasca*, 2 liburuki, Gi-puzkoako Aurrezki Kutxa, Donostia 1981.
- ZUMARRIPA URAGA, P., *El baskuence facilitado*, Imprenta y Librería de José de Astuy, Bilbo 1909.
- , *Manual del vascófilo*, Impr. y Enc. de José A. de Lerchundi, Bil-bo 1909.
- , *Conjugaciones guipuzcoanas*, Impr. Libr. Gaubeka, Bermeo 1929.
- , *Gramática vasca*, Bilbao 1947.
- , *Gramática vasca*, Bilbao 1955.
- ZATARAIN, A., «Ni naiz ta í aiz», *Euskera*, 22-2 (1977), 739-746.or.
- ZAVALA, P., *El verbo regular vascongado*, Imprenta de Ignacio Ramón Ba-roja, Donostia 1848.